

Het Wiv-referendum

Het Wiv-referendum

Nationaal Referendum Onderzoek 2018

Redactie,

namens de Stichting kiezersOnderzoek Nederland (SKON),
Kristof Jacobs | *Radboud Universiteit, Nijmegen*

Auteurs

Jacobs, Kristof | *Radboud Universiteit, Nijmegen*
Klingeren, Marijn van | *Radboud Universiteit, Nijmegen*
Kolk, Henk van der | *Universiteit van Twente*
Krieken, Koen van der | *Universiteit van Tilburg*
Rooduijn, Matthijs | *Universiteit van Amsterdam*
Wagenaar, Charlotte | *Universiteit van Tilburg*

Belangrijkste bevindingen

1. Stemgedrag en stemmotieven

Mannen hebben vaker gestemd dan vrouwen (3,5% verschil), en ze stemden ook vaker tegen de Wiv. Qua leeftijd bleken de opkomst bij kiezers onder de 55 zo rond de 45% te liggen, voor zij die 55 of ouder waren lag de opkomst rond de 60%. Kiezers van 65 of ouder stemden ook anders: dit was de enige leeftijdsgroep waar het voorkamp groter was dan het tegen-kamp. Qua opkomst zien we echter de grootste verschillen wanneer we inzoomen op opleidingsniveau: van de hoogstopgeleiden stemden zo'n 30 procentpunten meer kiezers dan van de laagstopgeleiden (37,7% versus 67,7%). Qua stemkeuze was er echter geen verschil. Inzake stemmotieven bleek dat de belangrijkste redenen die respondenten noemden om voor dan wel tegen te stemmen voornamelijk met veiligheid versus privacy te maken hadden. Bij de tegen-stem speelden echter ook andere argumenten een rol (kwaliteit wet, delen gegeven met buitenland).

> Lees verder in Hoofdstuk 1

2. Attitudes ten aanzien van de wet

De interesse in de associatieovereenkomst was hoger dan bij het Oekraïne-referendum, de desinteresse lager. Dat zien we ook terug in het feit dat een meerderheid van de kiezers het goed vindt dat er over dit onderwerp een referendum werd gehouden (54,1%). Zelfs 18,2% van de kiezers die tegen het referendum was het hiermee eens. Een groot verschil met het Oekraïne-referendum. Het tegen-kamp is er goed in geslaagd haar argument over te brengen dat de AIVD nieuwe bevoegdheden nodig heeft (58,8% mee eens). Daarnaast was er ook grote steun voor het argument dat de huidige wet de privacy

schenkt (38,4%). Dit alles suggereert wederom dat veel kiezers een nieuwe wet wilden, maar wilden dat de huidige vorm van de wet werd aangepast.

> Lees verder in Hoofdstuk 2

3. De opkomst

Vooraf de gemeenteraadsverkiezingen stimuleerden kiezers te stemmen bij het referendum over de Wiv: 12% van de opgedaagde kiezers zou niet voor het referendum hebben gestemd als er niet gelijktijdig gemeenteraadsverkiezingen waren gehouden. Het omgekeerde was nauwelijks het geval. De afgelopen twee adviserende referendums passen daarmee in een langere rij van democratische vernieuwingen die vooral worden gebruikt door degenen die al betrokken waren. De raadsverkiezingen trokken verder vooral extra voorstanders van de Wiv naar de stembus en mensen die blanco stemden. Zonder de gemeenteraadsverkiezingen zou het verschil tussen de voor- en tegen-stem veel groter geweest zijn. Een belangrijke reden om niet te stemmen bij het referendum was de verwachting dat er niets gedaan zou worden met de uitslag.

> Lees verder in Hoofdstuk 3

4. Informatievoorziening en campagne

Van de belangrijkste voor-tegenstanders van het referendum genoten met name Amnesty International, de AIVD en Arjen Lubach brede bekendheid (respectievelijk bekend bij 89,3%; 86,3% en 69,5% van de respondenten). Er was relatief weinig vertrouwen in deze spelers (respectievelijk gemiddeld 6,33; 6,49 en 5,60 op een schaal van 0 tot 10). Er was iets meer interesse in het referendumonderwerp (de Wiv) dan in vergelijking met het Oekraïne-referendum. Desinteresse in het onderwerp was het grootst onder vmbo en mbo geschoolden. Televisie is het meest gebruikte medium tijdens de campagneperiode, sociale media worden wel vaak gebruikt door jongeren (onder de 35).

> Lees verder in Hoofdstuk 4

5. De populisme-referendum-paradox

Burgers met populistische opvattingen en wantrouwen in (politieke) instituties zijn vaker voorstanders van referenda. Maar deze burgers zijn tegelijk ook minder vaak gaan stemmen bij het WIV-referendum. Dat is opvallend omdat er bij het Oekraïne-referendum geen verschil in opkomst was. De populisten en wantrouwige burgers die wel zijn gaan stemmen hebben vaker tegen het wetsvoorstel gestemd, zelfs als we daarbij rekening houden met hun partijvoorkeur en hun ideeën over het wetsvoorstel. Qua stemkeuze (tegen-stem) is er geen verschil met het Oekraïne-referendum.

> *Lees verder in Hoofdstuk 5*

6. Steun voor referendumvarianten en burgerparticipatie

De steun voor een nationaal referendum over sommige belangrijke beslissingen voor Nederland bedraagt 50%, een lichte daling tegenover 2016. Opleidingsniveau is de belangrijkste indicator voor de steun voor een nationaal referendum, lokaal referendum en verschillende andere vormen van burgerinspraak (burgertop, participatief begroten, gekozen burgemeester). De steun voor verschillende referendumvarianties (lokaal of met meerdere antwoordopties) hangt sterk samen met de steun voor een nationaal referendum: men is ofwel voorstander ofwel tegenstander van referendums. Opleidingsniveau hangt ook samen met of men al dan niet daadwerkelijk heeft geparticipeerd, maar in omgekeerde zin: hogeropgeleiden participeren meer.

> *Lees verder in Hoofdstuk 6*

Inhoud

	Belangrijkste bevindingen	2
	Woord vooraf	7
1.	Stemgedrag en stemmotieven	13
2.	Attitudes ten aanzien van de wet	19
3.	De opkomst	25
4.	Informatievoorziening en campagne	36
5.	De populisme-referendum-paradox	50
6.	Steun voor referendumvarianten en burgerparticipatie	59
	Onderzoeksverantwoording	72
	Literatuur	76
	Eindnoten	78

Woord vooraf

Kristof Jacobs | Radboud Universiteit, Nijmegen

Tussen 1 juli 2015 en 10 juli 2018 konden burgers over nieuw aangenomen wetten en verdragen een referendum aanvragen via de Wet raadgevend referendum (Wrr). Daarmee werd Nederland lid van een kleine groep Westerse democratieën die haar burgers de mogelijkheid biedt om zelf een referendum aan te vragen, en werd het ook het eerste democratische land ter wereld dat deze wetgeving weer afschafte. Op basis van deze wet werden er twee referendums gehouden. Het eerste referendum op basis van deze nieuwe referendumwet vond plaats op 6 april 2016 en handelde over de associatieovereenkomst tussen de EU en Oekraïne. Het tweede referendum vond plaats op 21 maart 2018 en handelde over de nieuwe Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. Dit rapport gaat over dit tweede en laatste referendum op basis van de wet raadgevend referendum.

Bij het Wiv-referendum werd burgers gevraagd of ze voor of tegen de nieuwe Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten ("Wiv") waren. De opkomst was beduidend hoger dan bij het Oekraïne-referendum (51,54% versus 32,28% van de kiesgerechtigden) en de opkomstdrempel van 30% werd duidelijk overschreden. Het feit dat er samenvallend met het referendum ook gemeenteraadsverkiezingen werden gehouden is een mogelijk verklaring voor deze fors hogere opkomst. Of dat ook daadwerkelijk de verklaring is, zal in dit rapport worden onderzocht (in hoofdstuk 3). De uitslag liet een nipte meerderheid zien voor het tegen-kamp: 49,44%% stemde tegen, 46,53% voor. Daarnaast stemde ook maar liefst 4,03% blanco (versus 0,79% bij het Oekraïne-referendum), een tweede indicatie dat de gemeenteraadsverkiezingen een belangrijke rol speelden in de hogere opkomst. Je kan je ook de vraag stellen of ook de uitslag van het referendum werd beïnvloed door de gelijktijdige

gemeenteraadsverkiezingen. Ook deze vraag zal in dit rapport worden onderzocht (wederom hoofdstuk 3).

Naar aanleiding van het Wiv-referendum werd besloten om een kiezersonderzoek uit te voeren om de stemmotieven van de voor en tegenstemmers – maar ook die van de thuisblijvers – grondig te kunnen bestuderen. Het doel van dit onderzoek is tweeledig. Ten eerste willen we achtergrondinformatie bieden over hoe kiezers met het referendum zijn omgegaan. Deze publicatie biedt daarom een systematisch overzicht van de belangrijkste bevindingen uit dit kiezersonderzoek. Ten tweede willen we de data breed beschikbaar maken en daardoor het Nederlandse onderzoek naar referenda faciliteren. Hiermee bedoelen we niet alleen dat dit kiezersonderzoek de basis kan vormen voor analyses van de Nederlandse referenda, maar ook dat het internationaal vergelijkend onderzoek kan faciliteren. Referenda zijn namelijk niet alleen in Nederland een belangrijk thema.

Inzicht in hoe kiezers met het referendum omgingen

Wanneer referenda niet vaak voorkomen, zoals in Nederland, zijn ze in zekere zin een experiment dat noopt tot evaluaties vanuit verschillende hoeken. Het raadgevend referendum is afgeschaft, maar lokaal worden er nog steeds referenda georganiseerd. Daarnaast liet ook de “Tussenstand” van de Staatscommissie Parlementair Stelsel (2018) zien dat er nog steeds nagedacht wordt over de invoering van andere varianten op het referendum (met name het *bindend*, raadgevend correctief referendum). Tot slot zijn adviserende *raadplegende* referenda nog steeds mogelijk via ad hoc wetgeving (cf. het referendum over de Europese grondwet).

Met dit onderzoek willen we daarom achtergrondinformatie bieden die bij deze evaluaties en discussies kan worden gebruikt. Het is belangrijk om te benadrukken dat het hier om kiezersonderzoek gaat. Dit soort onderzoek geeft inzicht in de stemmotieven en verwachtingen van kiezers. Niet meer, niet minder. Het is geen moreel kompas, maar er kunnen wel interessante inzichten verworven worden over een aantal zaken die tijdens de campagne speelden. Tijdens de campagne werd bijvoorbeeld veel gediscussieerd

over het beoogde effect van een tegen-stem. Wilde tegenstemmers de wet helemaal van tafel, zoals bij het Oekraïne-referendum, of wilde men liever aanpassingen zien? Hebben de gemeenteraadsverkiezingen de opkomst verhoogd en/of was ook het omgekeerde het geval: heeft het gelijktijdige referendum de opkomst van de gemeenteraadsverkiezingen verhoogd? Wat was de rol van jongeren? Waren er verschillen tussen de verschillende opleidingsgroepen? En speelde wantrouwen ook ditmaal een belangrijke rol? In dit rapport komen dergelijke onderwerpen aan bod. Daarbij kan niet altijd een definitief antwoord worden gegeven. Soms zijn er meerdere antwoorden of is het antwoord genuanceerd. Maar op een aantal vragen, zoals over de impact van de gelijktijdige gemeenteraadsverkiezingen en het beoogde effect van een tegenstem, kan wel degelijk een vrij zeker antwoord worden gegeven.

Springplank voor wetenschappelijk onderzoek

Referenda zijn niet enkel in Nederland een actueel (en controversieel) onderwerp. Zo werden er recent ook belangrijke referenda gehouden in Groot-Brittannië (Brexit-referendum), Hongarije (migrantenquotum), Ierland (Homohuwelijk; abortus) en Italië (cruciale grondwetswijziging). Het wetenschappelijk onderzoek naar referenda is tot op heden vooral beschrijvend, dan wel normatief gebleven. Beschrijvend, als in vooral gericht op in welke landen er referendumwetgeving bestaat en wat deze wetgeving precies inhoudt, dan wel hoeveel referenda er worden gehouden (Qvortrup, 2014). Normatief, als in dat er vooral wordt ingegaan op argumenten voor dan wel tegen referenda. Natuurlijk is er ook kiezersonderzoek gedaan, maar al met al is dit onderzoek vrij beperkt en vooral gericht op landen/staten die vaak referenda houden, zoals Zwitserland, de Amerikaanse staten en Ierland (Altman, 2011:61). Met dit kiezersonderzoek willen we daarom niet alleen Nederlands wetenschappelijk onderzoek over mogelijke volgende referenda faciliteren, maar ook vergelijkend onderzoek stimuleren. De data en codeboeken zijn daarom vrij toegankelijk.

De Stichting Kiezersonderzoek Nederland

De organisatie van het NRO is in handen van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON). Al sinds 1971 doet politologisch Nederland systematisch survey-onderzoek naar de kwaliteit van de democratie vanuit het perspectief van burgers om zo hun kiesgedrag, politieke opvattingen, politieke gedragingen, en politieke steun te beschrijven, te monitoren en te verklaren. Ook naar aanleiding van het referendum over de Europese grondwet in 2005 en het Oekraïne-referendum in 2016 werd er kiezersonderzoek uitgevoerd. SKON verbindt daarbij de wetenschappelijke en de maatschappelijke relevantie van kiezersonderzoek. Het Nationaal Kiezersonderzoek bestaat inmiddels uit een unieke, longitudinale dataset. De uitkomsten van dit onderzoek hebben het maatschappelijke debat gevoed. In recente jaren onder meer via boeken als *Democratie doorgelicht* (geredigeerd door Rudy Andeweg en Jacques Thomassen) en *Rumoer* (door Jean Tillie, Joop van Holsteyn, Henk van der Kolk, en Kees Aarts), bijdragen aan beleidsrapporten, opiniestukken, en blogs. Het onderzoek over het referendum over de Europese Grondwet werd gepubliceerd in het boek *Nederlanders en Europa* (onder redactie van Kees Aarts en Henk van der Kolk) en het beleidsrapport *Het Oekraïne-referendum. Nationaal referendum onderzoek 2016*, onder redactie van Kristof Jacobs.

Verschillende instanties en personen hebben dit onderzoek mogelijk gemaakt

Dit onderzoek was niet mogelijk zonder de inzet van verschillende instanties en personen. Uit hun bijdragen blijkt een brede belangstelling voor het thema. Zoals steeds bij kiezersonderzoek van het SKON heeft het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties de financiering van de materiële kosten op zich genomen. Het ministerie heeft de onderzoekers alle vrijheid gelaten zich te buigen over de invulling, uitwerking, en analyse van aangedragen thema's. De enquête werd afgenomen in het LISS-panel van CentERdata (Universiteit van Tilburg). De opzet van de

enquête wordt besproken in het afsluitende hoofdstuk van deze publicatie. Een groot aantal wetenschappers heeft bijgedragen aan deze publicatie en zij kregen van hun universiteit tijd en ruimte om dit te doen. Ze deden dat allemaal omdat zij belang hechten aan het systematisch analyseren van dit laatste referendum op basis van de Wet Raadgevend Referendum. Het Departement Politicologie van de Radboud Universiteit (Nijmegen) heeft bovendien de projectleiding door Kristof Jacobs gefaciliteerd; de Universiteit van Twente heeft Henk van der Kolk gefaciliteerd inzake zijn inhoudelijke en administratieve bijdragen aan dit onderzoek. Hetzelfde geldt voor Wouter van der Brug, die gefaciliteerd werd door de Universiteit van Amsterdam. Als laatste groep die dit onderzoek mogelijk hebben gemaakt, noemen we de vele respondenten die bereid waren hun opvattingen over het referendum met ons te delen. Met deze publicatie delen we die opvattingen graag met een breder publiek.

Opbouw en inhoud van deze publicatie

Deze publicatie is de weerslag van de analyses van gegevens die in de aanloop tot het Wiv-referendum en vlak erna zijn verzameld. Er komen zes onderwerpen aan de orde. Begonnen wordt met een algemene analyse van het stemgedrag en de stemmotieven van kiezers. In dat hoofdstuk laten we onder meer zien dat de kiezers zelf aangeven dat hun stem over veiligheid en privacy ging. In het volgende hoofdstuk gaan we in op hoe burgers het onderwerp van het referendum invulden en of men het goed vond dat er over de Wiv een referendum werd georganiseerd. Dat bleek het geval te zijn, zelfs bij ongeveer een op vijf tegenstanders van het referendum. Het derde hoofdstuk gaat in op de opkomst. Het laat bijvoorbeeld zien dat alles er op wijst dat de gemeenteraadsverkiezingen verantwoordelijk zijn voor de hogere opkomst bij het referendum. Omgekeerd lijkt het referendum slechts een zeer bescheiden extra mobiliserende factor geweest te zijn. Het vierde hoofdstuk gaat in op de informatievoorziening tijdens de campagne. De meeste kiezers maakten gebruik van televisie om zich te informeren. Vooral de AIVD, Amnesty International en Lubach waren bekend met hun standpunt bij de kiezers. Hoofdstuk vijf gaat in op de rol

die populisme en wantrouwen in instituties speelde. Beide factoren lijken demobiliserend te hebben gewerkt. Het hoofdstuk stipt aan dat lageropgeleide burgers voorstander lijken te zijn van het referendum, maar er in de praktijk minder gebruik van maken. Dit zien we nog meer terug in het zesde hoofdstuk. Uit dit hoofdstuk blijkt onder meer dat deze conclusie ook geldt voor andere vormen van participatie dan het referendum. We hopen dat dit rapport een bijdrage kan leveren aan het debat over het referendum in Nederland en wensen u veel leesplezier.

1. Stemgedrag en stemmotieven

Kristof Jacobs | Radboud Universiteit, Nijmegen

1.0 Inleiding

In dit eerste hoofdstuk kijken we naar het algemene stemgedrag bij het referendum over de Wiv. We onderzoeken wie wat stemde, en gaan daarbij in op verschillen wat betreft geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. We maken waar mogelijk ook de vergelijking met het Oekraïne-referendum en bespreken de belangrijkste overeenkomsten en verschillen. Daarna gaan we in op de belangrijkste stemmotieven: waarom stemde men wat men stemde? Dit hoofdstuk legt daarmee de grondslag voor de hierna volgende hoofdstukken en is vooral beschrijvend. Alle analyses in dit hoofdstuk maken gebruik van gewogen data.

1.1 Mannen stemden vaker, vrouwen stemden vaker tegen

In een eerste analyse vergelijken we het stemgedrag van mannen en vrouwen. Uit deze analyse blijkt allereerst dat mannen vaker stemden. Dat verschil is niet opvallend groot maar wel nipt statistisch significant.¹ Hetzelfde geldt voor de stemkeuze. Ook hier is er een klein verschil tussen mannen en vrouwen: mannen stemden vaker voor de Wiv dan vrouwen, wederom een significant verschil.² Los daarvan gaat het al bij al echter om vrij beperkte verschillen.

Tabel 1.1 Stemgedrag naar geslacht

		Geslacht	
		Man	Vrouw
Stemgedrag	Voor	26,2%	22,0%
	Tegen	25,2%	25,6%
	Blanco/ongeldig	2,1%	2,4%
	Niet gestemd	46,5%	50,0%
	Totaal	100,0%	100,0%

Dat vrouwelijke kiezers net iets vaker thuisblijven zagen we ook bij het Oekraïne-referendum. Toen was er echter geen verschil in stemkeuze, dat is hier wel het geval. Mogelijk heeft dit te maken met het onderwerp van het referendum (privacy *versus* veiligheid).

1.2 Ouderen stemden vaker (voor)

Net zoals bij het Oekraïne-referendum zien we dat ouderen vaker gingen stemmen dan jongeren en ook qua stemkeuze verschilden van jongere kiezers. Wat betreft opkomst lag het kantelpunt op 55: kiezers ouder dan 55 stemden beduidend vaker. Hoewel het mogelijk is dat dit te wijten is aan de samenvallende gemeenteraadsverkiezingen (waar ouderen ook vaker gaan stemmen) valt wel op dat het kantelpunt bij het Oekraïne-referendum ook voornamelijk bij die leeftijdsgroep lag.

Tabel 1.2 Stemgedrag naar leeftijd

		Leeftijd in CBS-categorieën					
		18 - 24 jaar	25 - 34 jaar	35 - 44 jaar	45 - 54 jaar	55 - 64 jaar	65 jaar en ouder
Stemgedrag	Voor	17,7%	16,1%	15,7%	20,2%	25,8%	33,0%
	Tegen	25,5%	26,2%	24,5%	23,9%	28,2%	24,7%
	Blanco/ongeldig	2,1%	1,9%	2,9%	1,8%	2,6%	2,2%
	Niet gestemd	54,6%	55,8%	56,9%	54,2%	43,4%	40,1%
	Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Wat betreft de stemkeuze, vallen vooral de kiezers ouder dan 65 op: enkel in die leeftijdsgroep won het voor-kamp. Van de 18 tot 44-jarigen stemde een duidelijke meerderheid van zij die kwamen opdagen wel tegen de Wiv. Ook dit zagen we bij het Oekraïne-referendum reeds: de preferenties van de 65+’ers verschillen van die van de jongere kiezers.

1.3 Opleiding: groot verschil in opkomst, nauwelijks verschil in stemkeuze

Naarmate men hoger opgeleid is, is de kans dat men gestemd heeft groter. En dat verschil is zeer groot: bij de laagstopgeleiden was de opkomst zo’n 37,7%, bij de hoogstopgeleiden was dat bijna het dubbele: 67,7%; oftewel 30 procentpunten hoger. Ook bij het Oekraïne-referendum zagen we een verschil in opleiding, maar dat verschil was veel kleiner (maximaal 14 procentpunten) en de groep hoogstopgeleiden bleef ook relatief vaak thuis (mogelijk omwille van de opkomstdrempel). Mogelijk is dit grote verschil in opkomst te wijten aan de samenvallende gemeenteraadsverkiezingen – waar hogeropgeleiden vaker stemmen – en het thema.

Tabel 1.3 Stemgedrag naar opleiding

		Opleiding in CBS-categorieën					
		basisonderwijs	vmbo	havo/vwo	mbo	hbo	wo
Stemgedrag	Voor	15,9%	22,8%	24,5%	20,5%	28,7%	29,3%
	Tegen	19,9%	20,2%	29,0%	25,0%	26,6%	35,4%
	Blanco/ongeldig	2,0%	2,2%	2,5%	1,7%	2,5%	3,1%
	Niet gestemd	62,3%	54,9%	44,0%	52,8%	42,3%	32,3%
	Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Wat betreft de stemkeuze zelf is er echter geen lineaire trend te ontdekken. Voor de meeste opleidingscategorieën geldt dat er net meer tegenstanders zijn. Er zijn wel twee opleidingscategorieën waar er meer voorstanders zijn: VMBO en HBO-opgeleiden. Er is echter geen statistisch significant verschil tussen de aantallen voor- en

tegenstanders per opleidingsgroep.³ Dat er geen significant verschil is per opleidingsgroep is overigens anders dan bij het Oekraïne—referendum: daar waren hogeropgeleiden duidelijk meer voorstander dan de lageropgeleiden.

1.4 Waarom stemde men voor of tegen?

We vroegen de respondenten naar de belangrijkste reden waarom ze stemden wat ze stemden, hun stemmotieven. We wilden de respondenten daarbij niet op voorhand sturen en daarom werd de vraag open gesteld. Deze paragraaf bevat de resultaten van een analyse van deze open vragen. Deze procedure is dezelfde als diegene die we toepasten voor het Oekraïne-referendum. Net zoals bij dat referendum is het aantal verschillende antwoorden zeer hoog en soms zijn de antwoorden zeer specifiek (bv. 'ik was niet overtuigd door Buma'). Hieronder bespreken we de meest voorkomende antwoorden (meer dan 4% van de antwoorden). Uiteraard betekent dit meteen ook dat de percentages in deze tabel niet optellen tot 100%.

1.4.1 De belangrijkste redenen om voor te stemmen

Het gebeurt niet vaak dat een open vraag zoveel consensus genereert: maar liefst 58,0% van de respondenten geeft aan voor te hebben gestemd omdat men de veiligheid van het land adequaat wil beschermd zien. Een tweede veel voorkomend antwoord is dat men niets te verbergen heeft (13,7%): men is zich ervan bewust dat de privacy wordt geschaad, maar vindt dit geen afdoende argument om tegen de Wiv te stemmen. Een laatste argument dat regelmatig terugkeert, is het argument dat de Wiv aan modernisering toe is (4,5%) en klaar moet worden gemaakt voor het digitale tijdperk.

Tabel 1.4 Belangrijkste stemmotieven voor-stem

	Percentage
Beschermen van onze veiligheid	58,0%
'Niets te verbergen'	13,7%
De wet was aan modernisering toe	4,5%

1.4.2 *De belangrijkste redenen om tegen te stemmen*

Het beeld is diffuser bij de tegen-stemmers. Hier zijn er meer antwoorden die vaker dan 4% voorkomen. Niet onverwacht wordt het belang van privacy door 38,8% van de respondenten genoemd. Daarnaast komt ook het argument dat de wet in zijn huidige vorm niet goed was vaak terug. Ook dit argument werd tijdens de campagne meermaals genoemd. Een derde door de tegen-stemmers vaak genoemd argument is dat men niet wil dat de verzamelde gegevens terecht komen bij buitenlandse inlichtingendiensten. Hoewel dit argument minder vaak voorkwam in de campagne lijkt het dus wel bij een aanzienlijke groep kiezers te zijn aangeslagen. Tot slot komen ook een algemeen wantrouwen in de politiek en het argument dat er te weinig waarborgen zijn opgenomen in de wet meer dan 4% voor.

Tabel 1.5 Belangrijkste stemmotieven tegen-stem

	Percentage
Privacy wordt teveel geschaad	38,8%
De wet is niet goed in zijn huidige vorm	12,2%
Gegevens kunnen terecht komen in buitenland	10,0%
Geen vertrouwen in de politiek	6,6%
Te weinig waarborgen	4,9%

1.5 Conclusie

In dit eerste hoofdstuk onderzochten we wie wat stemde en waarom men zegt deze stemkeuze te hebben gemaakt. Hoewel het verschil klein is, stemden vrouwen iets minder vaak dan mannen en stemden ze ook iets meer tegen de Wiv. Qua leeftijd viel vooral het verschil in opkomst op: 55+ers stemden vaker. Maar ook qua stemkeuze waren er belangrijke verschillen. Zoals we dat wel vaker zien bij verkiezingen viel hier vooral de groep 65+ers op: zij zijn de enige groep waar het voor-kamp een meerderheid haalde. Alle andere leeftijdsgroepen stemden tegen. Hoewel de groep kiezers ouder dan 65 groot is, was zij niet groot genoeg om de tegen-stem bij de andere leeftijdsgroepen te neutraliseren en won uiteindelijk het tegen-kamp toch.

Wat betreft de belangrijkste stemmotieven die kiezers zelf noemen voor hun stem zien we dat het voor-kamp opvallend verenigd was: men stemde vooral voor vanuit het argument dat de nieuwe Wiv de Nederlandse veiligheid zou verbeteren en de inlichting- en veiligheidsdiensten in staat zou stellen criminele en terroristische organisaties en personen aan te pakken. Het tegen-kamp was veel diverser. Het belang van privacy werd benadrukt, maar ook de vrees dat gegevens in het buitenland terecht zouden komen en het argument dat de wet in zijn huidige vorm niet goed genoeg was, kwamen terug.

2. Attitudes ten aanzien van de wet

Kristof Jacobs | Radboud Universiteit, Nijmegen

2.0 Inleiding

In tegenstelling tot bij het referendum over het associatieakkoord tussen de EU en Oekraïne was er ditmaal tijdens de campagne weinig controverse over of dit onderwerp geschikt was voor een referendum. Zelfs zelfverklaarde tegenstanders van het referendum zoals Arjen Lubach, gaven aan dat dit onderwerp dat ons allemaal zou raken geschikt was voor een referendum (Zondag met Lubach, 2017). In hoeverre wordt dit gevoel ook door de kiezer gedeeld? Dat onderzoeken we in dit hoofdstuk. Eerst analyseren we de interesse in de Wiv en bekijken we of kiezers het goed vinden dat er over de Wiv een referendum werd gehouden. Daarna gaan we in op in hoeverre de argumenten van de voor- en tegenstanders resoneren bij kiezers. Alle cijfers in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op analyses van cijfers gewogen op uitslag.

2.1 Aanzienlijke groep kiezers geïnteresseerd in Wiv

Bij het Oekraïne-referendum was de interesse in het onderwerp – het associatieakkoord tussen de EU en Oekraïne – matig: er waren bijna evenveel kiezers geïnteresseerd als dat er ongeïnteresseerde kiezers waren (31,7% versus 30,6%). Die verhouding ligt anders bij de Wiv. Bij dit referendum zijn er beduidend meer geïnteresseerden dan ongeïnteresseerden: 36,0% zegt interesse te hebben in de Wiv terwijl slechts 18,4% ongeïnteresseerd is.

Tabel 2.1 Interesse in Wiv

	Ik ben geïnteresseerd in de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten
Helemaal oneens	5,2%
Oneens	13,2%
Niet mee eens, niet mee oneens	36,0%
Eens	30,4%
Helemaal eens	5,6%
<i>Weet niet/geen mening</i>	9,4%
<i>Totaal</i>	<i>100,0%</i>

Noot. Volledige vraag: in welke mate bent u het eens met de volgende stelling: “Ik ben geïnteresseerd in de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten”?

2.2 Meerderheid vindt het goed dat er over Wiv een referendum werd gehouden

Een ander verschil met het Oekraïne-referendum is dat de kiezer een stuk positiever is over het feit dat er een referendum over het onderwerp werd gehouden. In 2016 was maar een kwart van de kiezers gecharmeerd door het onderwerp als thema van een referendum, nu vindt een meerderheid van de kiezers (54,1%) dat het goed is dat er een referendum werd gehouden over de Wiv.⁴ Niet geheel verwonderlijk hangt dit samen met of men voorstander is van het referendum in het algemeen of niet. Een aanvullende analyse laat zien dat het percentage kiezers die onderwerp een (heel) goed onderwerp vindt voor een referendum groter is bij de voorstanders van referenda in het algemeen dan bij tegenstanders: 78,6 versus 18,2%. Toch is het tegelijkertijd natuurlijk opvallend dat bijna een op vijf van de tegenstanders van referenda dit onderwerp wél een (heel) goed onderwerp vinden voor een referendum.

Tabel 2.2 De Wiv als onderwerp voor een referendum

	In welke mate vindt u het goed dat er over de Wiv een referendum wordt gehouden
1 Heel slecht	7,1%
2	7,4%
3	8,3%
4	22,5%
5	18,5%
6	18,4%
7 Heel goed	17,2%
Weet niet / geen mening	0,6%
Totaal	100%

Noot. Volledige vraag: in welke mate bent u het eens met de volgende stelling: “Ik ben geïnteresseerd in de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten”?

2.3 Perceptie argumenten voor- en tegen-kamp

In deze sectie gaan we in op twee belangrijke argumenten uit het voor-kamp (de AIVD heeft nieuwe bevoegdheden nodig en er zijn voldoende waarborgen ingebouwd in de wet) en twee uit het tegen-kamp (de Wiv schaadt de privacy en de AIVD heeft al genoeg mogelijkheden om gegevens verzonden via de (internet) kabel te onderscheppen). Welke van deze argumenten overtuigt de meeste respondenten?

2.3.1 *Grote consensus over nood aan nieuwe bevoegdheden voor AIVD*

Zoals blijkt uit tabel 2.3 is er een grote consensus onder de kiezers dat de AIVD meer bevoegdheden nodig heeft. Slechts 7,6% van de respondenten is het (helemaal) niet met deze stelling eens tegenover 58,8% die het er wel (helemaal) eens is. Overigens dient hier bij opgemerkt te worden dat dat hoge percentage betekent dat dit argument dus veel breder gedeeld wordt dan onder de groep voorstanders. Uit een aanvullende analyse blijkt dat zelfs bij de tegenstanders van de wet een grote groep het (helemaal) eens is met dit argument (46,7%). Hoewel het argument dus breed wordt gedragen, is het niet voldoende om voor de Wiv te stemmen: zoals we in hoofdstuk 1 zagen, geeft een groot deel van de tegen-stemmers

aan niet tegen *een* nieuwe wet te zijn, maar tegen de wet *in zijn huidige vorm*. Men wil aanpassingen aan de wet, niet de volledige wet van tafel vegen.

Een dergelijke brede consensus is er niet over de waarborgen in de wet: slechts 27,4% volgt het argument van de voorstanders; 25,1% is het met de stelling (helemaal) oneens. Een grote groep respondenten is bovendien neutraal of heeft geen mening (samen goed voor 47,4% van de respondenten). Over dit argument is dus meer verdeeldheid en hier zien we wel dat deze kloof samenhangt met of men voor of tegen stemt: slechts 12,2% van de tegen-stemmers is het (helemaal) eens met de stelling (*versus* 62,4% van de voorstemmers). Samengevat kan men stellen dat de voorstanders van de wet er hier dus veel minder in geslaagd zijn om kiezers te overtuigen.

Tabel 2.3 Argumenten voorstanders

	De AIVD heeft meer bevoegdheden nodig	Er zijn voldoende waarborgen in de wet ingebouwd
Helemaal oneens	1,9%	4,6%
Oneens	5,7%	20,5%
Niet mee eens, niet mee oneens	21,8%	25,5%
Eens	37,2%	21,7%
Helemaal eens	21,6%	5,7%
<i>Geen mening/weet niet</i>	11, 7%	21,9%

Noot. Volledige vraag: “In hoeverre bent u het eens of oneens met volgende stellingen? De Nederlandse inlichtingendienst moet meer bevoegdheden krijgen om terrorisme en criminaliteit te bestrijden” en “Er zijn in de wet voldoende waarborgen opgenomen om te voorkomen dat onschuldige burgers massaal worden afgetapt.”

2.3.2 Grote groep kiezers vindt dat Wiv privacy schaadt

Een argument dat veel kiezers delen, is dat de Wiv de privacy schaadt: 38,4% is het hiermee (helemaal) eens. Dit argument blijken vooral de tegen-stemmers te delen. Uit een aanvullende analyse blijkt dat maar liefst 81,6% van hen dit argument deelt (*versus* slechts 13,2% van de voor-stemmers).

Of de AIVD al genoeg mogelijkheden heeft om informatie via de (internet) kabel te onderscheppen, is voor veel mensen onduidelijk: een grote groep kiezers heeft hierover geen mening of antwoordt neutraal (opgeteld 45,5%). De groep respondenten die het met de stelling (helemaal) eens is, is iets groter dan de groep die het er (helemaal) niet mee eens is (30,6% versus 23,9%). Ook nu blijkt uit een aanvullende analyse dat het vooral de tegen-stemmers zijn die het hier (helemaal) mee eens zijn (60,2% versus 13,0%), al is het verschil niet zo groot als bij de stelling over privacy.

Tabel 2.4 Argumenten tegenstanders

	De Wiv schaadt de privacy	AIVD heeft al genoeg mogelijkheden om kabel te onderscheppen
Helemaal oneens	2,3%	3,0%
Oneens	18,8%	20,9%
Niet mee eens, niet mee oneens	27,9%	24,6%
Eens	28%	23%
Helemaal eens	10,4%	7,6%
<i>Geen mening/weet niet</i>	12,5%	20,9%

Noot. Volledige vraag: "In hoeverre bent u het eens of oneens met volgende stellingen? De wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten schaadt de privacy van burgers" en "Op dit moment heeft de inlichtingendienst genoeg mogelijkheden om communicatie via de (internet-)kabel te onderscheppen of in te breken op computers en andere apparaten."

2.5 Conclusie

In dit hoofdstuk keken we naar de perceptie van de kiezer inzake de geschiktheid van de Wiv als onderwerp voor een referendum. In tegenstelling tot bij het Oekraïne-referendum zien we dat een meerderheid van de kiezers het goed vindt dat er een referendum over dit onderwerp werd georganiseerd. Dat percentage is zelfs hoger dan het percentage kiezers dat het referendum in het algemeen steunt.

Wat betreft de argumenten uit de campagne, zien we dat een duidelijke meerderheid van de kiezers vindt dat de AIVD meer bevoegdheden moet krijgen om terrorisme en criminaliteit te bestrijden. Dit argument wordt zelfs gedeeld door bijna de helft van de tegen-stemmers. Tegelijkertijd vindt een grote groep kiezers ook dat de huidige wet de privacy teveel schaadt en dat er meer waarborgen moeten worden ingebouwd om misbruik tegen te gaan.

Kortom men kan de preferentie van de tegen-stemmers samenvatten als: 'Een nieuwe wet? Ja, maar'. Ook hier zien we dus weer terugkeren dat de kiezer niet zozeer tegen een nieuwe Wiv is, maar vooral tegen de 'huidige' vorm ervan.

3 Opkomst bij het referendum over de Wiv

Henk van der Kolk | Universiteit van Twente

3.0 Inleiding

Volgens de Kiesraad brachten op 21 maart 2018 6,7 miljoen van de ruim 13 miljoen kiesgerechtigden hun stem uit bij het referendum over de Wiv. De opkomst werd daarmee officieel vastgesteld op 51,54 procent.⁵ Die opkomst lag daarmee ver boven de opkomst van het in 2016 gehouden Oekraïne referendum. Toen was de opkomst namelijk officieel slechts 32,28 procent. Uiteraard wordt dat verschil in opkomst voor een groot deel bepaald door de gemeenteraadsverkiezingen die in 2018 in de meeste gemeenten tegelijkertijd met het referendum werden gehouden. In gemeenten waar ook gemeenteraadsverkiezingen werden gehouden was de opkomst bij het referendum 53,52 procent. En hoewel dat deels andersoortige gemeenten waren, is het opvallend dat in gemeenten waar geen raadsverkiezingen werden gehouden, dat percentage op 30,21 lag.

Daarmee is niet alleen de belangrijkste factor genoemd die heeft bijgedragen aan de hoge opkomst bij het referendum in 2018, maar is ook de toon gezet bij de vraag waarom sommigen wel en sommigen niet zijn gaan stemmen bij het referendum over de Wiv. Het antwoord op die vraag kan niet los worden gezien van de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen. Die opkomst bij lokale verkiezingen wordt al sinds jaar en dag gedeeltelijk bepaald door *de omvang van gemeenten*. En hoewel er nog steeds een debat is *waarom* dat precies zo is, blijkt de opkomst in 2018 sterker samen te hangen met de omvang dan bij het Oekraïne referendum in 2016. Dat duidt erop dat de verklaring van opkomst dit keer vooral, of in ieder geval

ook gezocht moet worden in de factoren die samenhangen met de opkomst bij de raadsverkiezingen.

Opvallend is verder dat een hogere opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen weliswaar samengaat met een hogere opkomst bij het referendum, maar dat die toename een beetje achterblijft. Daardoor is het *opkomstverschil* het grootst in gemeenten met de hoogste opkomst en dat zijn relatief vaak wat kleinere gemeenten. Daar wonen dus relatief iets vaker mensen die wel lokaal gestemd hebben, maar het hebben laten afweten bij het referendum.

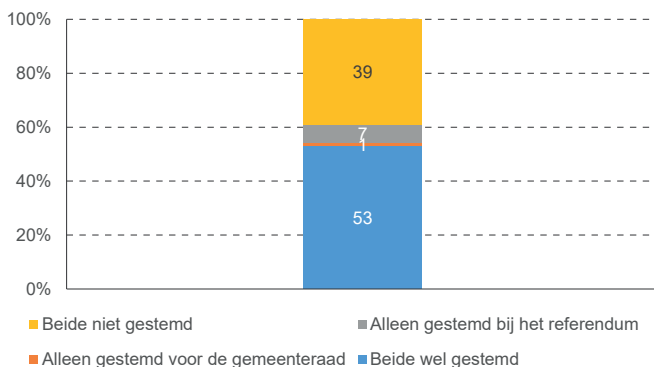
Tegen deze achtergrond is het interessant na te gaan waarom mensen wel of niet zijn gaan stemmen bij het referendum en welke mensen wel bij de ene maar niet bij de andere verkiezing hebben gestemd. En ook of dat wat heeft uitgemaakt. Want hoewel de opkomst relatief hoog was, moeten we niet vergeten dat bijna de helft van de kiezers is thuisgebleven en sommige van die mensen hadden ook opvattingen over de Wiv, opvattingen die nu niet zijn meegenomen in de uitslag.

3.1 De raadsverkiezingen stimuleerden kiezers te stemmen, het referendum nauwelijks

Alleen op basis van enquêtes kunnen we achterhalen wie er wel bij de ene, maar niet bij de andere verkiezing heeft gestemd en waarom ze dat dan hebben gedaan. Enquêtes zijn echter notoir onbetrouwbaar bij het achterhalen van de opkomst, omdat mensen vaak worden gestimuleerd om te gaan stemmen door de afspraak die ze voor de verkiezingen hebben gemaakt met enquêteurs, omdat vooral mensen die toch al van plan waren te stemmen bereid zijn zich te laten interviewen en omdat men in een enquête niet snel zal toegeven dit keer de stembus links te hebben laten liggen. De enquêtecijfers wijken dus af van de landelijke cijfers. We hebben daarvoor gecorrigeerd door het toepassen van een weegfactor, maar dat lost het probleem niet helemaal op. De cijfers geven echter wel een helder beeld van verschillen en over de verschillende verbanden. Zo wordt duidelijk, dat er een substantiële groep is geweest mensen die het referendum links heeft laten liggen, maar dat vrijwel niemand in de gemeenten

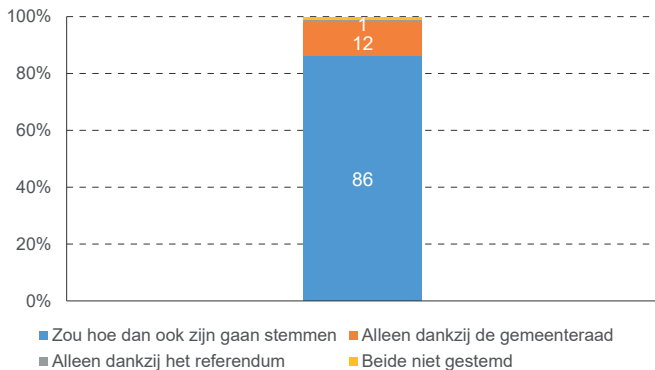
waar men zowel voor de raadsverkiezingen als het referendum kon stemmen, dat enkel deed voor het referendum.

Figuur 3.1 Opkomstgedrag onder kiezers die zowel voor de gemeenteraad als voor het referendum mochten stemmen (gewogen cijfers, alleen kiezers die aan beide verkiezingen konden deelnemen)

In 2016 werd geconstateerd dat het referendum nauwelijks een *nieuwe* kiezersgroep had aangeboord: mensen die bij het referendum stemden hadden ook al gestemd bij eerdere verkiezingen voor de Tweede Kamer. Ook in 2018 lijkt dat het geval te zijn. De kiezers die bij beide verkiezingen zijn gaan stemmen is gevraagd of ze gestemd zouden hebben als er geen raadsverkiezingen, of het omgekeerde, als er geen referendum was geweest.

Figuur 3.2 Wat zouden de opgekomen kiezers hebben gedaan als er geen raadsverkiezingen of als er geen referendum was geweest? (gewogen cijfers, alleen kiezers die aan beide verkiezingen konden deelnemen)

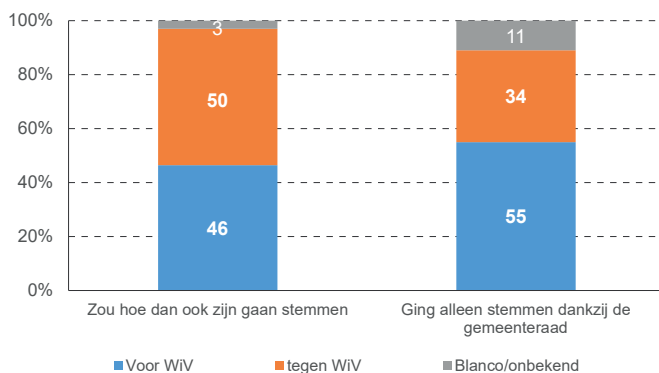
Uit de tabel blijkt dat er maar weinig (extra) kiezers naar de stembus zijn gekomen dankzij het referendum. Slechts 2 of 3 procent van de uiteindelijk opgekomen kiezers is *door* dat referendum over de streek is getrokken om de gang naar de stembus te maken.⁶ Veel zijn het er dus niet. Net als het Oekraïne referendum was ook dit referendum nauwelijks *mobiliserend*. Vooral reguliere stemmers maakten gebruik van deze extra mogelijkheid om genoegen of ongenoegen uit te spreken.

3.2 De raadsverkiezingen trokken vooral extra voorstanders en blanco-stemmers naar de stembus

In gemeenten waar geen raadsverkiezingen werden gehouden, lag de opkomst veel lager dan in andere gemeenten. De raadsverkiezingen trokken mensen naar de stembus die anders bij het referendum niet zouden zijn gaan stemmen. Wat is het effect van die mobiliserende werking van de gemeenteraadsverkiezingen op de uitslag van het referendum? Hoe wijken de mensen die uitsluitend door die GR-verkiezingen gingen stemmen af van degenen die hoe dan ook zouden zijn gaan stemmen?⁷ We beantwoorden die vraag door de

vraag wat de opgekomen kiezers zouden hebben gedaan als er geen raadsverkiezingen of als er geen referendum was geweest, te combineren met hun standpunt over de WiV. Dit verschil leert ons ook iets over het verschil tussen kiezers in gemeenten waar wel en waar geen raadsverkiezingen werden gehouden.

Figuur 3.3 (Voorgenomen) stemgedrag van degenen die hoe dan ook, of alleen dankzij de gemeenteraad zouden stemmen (gewogen cijfers, alleen kiezers die aan beide verkiezingen konden deelnemen)

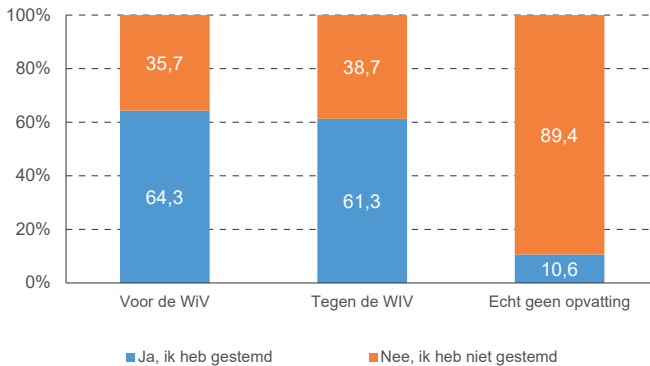

Uit de figuur blijkt dat onder degenen die uitsluitend dankzij de raadsverkiezingen bij het referendum gingen stemmen (de tweede kolom), de steun voor de WiV groter was dan onder de stemmers die hoe dan ook zouden zijn gaan stemmen. Ook het aantal blanco stemmers lag bij die groep veel hoger. Dit beeld stemt overeen met wat de uitslagen laten zien in de gemeenten waar geen raadsverkiezingen werden gehouden: daar lagen zowel het percentage voorstanders van de WiV als het aantal blanco stemmers lager. Kortom, de gemeenteraadsverkiezingen trokken vooral extra voorstanders van de WiV naar de stembus en mensen die blanco zouden stemmen.

3.3 Voorstanders van de wet stemden in 2018 vaker dan de tegenstanders

In 2016 stemden voorstanders van het verdrag vaker dan tegenstanders. Het idee dat vooral felle tegenstanders de uitslag hadden bepaald en dat de zwijgende meerderheid eigenlijk voor het verdrag was, klopte niet. In 2018 is dit niet anders. Ook in 2018 gingen tegenstanders van de WiV uiteindelijk iets *minder* vaak naar de stembus dan voorstanders. Dat die tegenstanders uiteindelijk toch (niet) wonnen, kwam vooral doordat er nu eenmaal meer tegenstanders dan voorstanders waren van de wet.

Figuur 3.4 Opkomst naar opvattingen over de WiV (gewogen cijfers, alle kiezers)

Het idee dat tegenstanders van een wet sterker gemotiveerd zijn en dus de uitslag vertekenen, lijkt dus niet algemeen te kloppen: bij een hogere opkomst zou de uitslag nog duidelijker zijn geweest. Bij nader inzien is het ook niet zo vreemd dat voorstanders van een bepaalde wet juist vaker naar de stembus zullen gaan dan tegenstanders. Factoren als algemeen institutioneel vertrouwen en burgerplicht maken mensen inhoudelijk gezagsgetrouwer en dus voorstander van iets wat door regering en parlement is aangenomen. Deze factoren zorgen er tevens voor dat mensen relatief vaker gaan stemmen. Het *lijkt* er daardoor op dat voorstanders van een wet *om die reden* vaker naar de stembus komen, maar dat is slechts schijn.

De samenhang ontstaat dan omdat mensen in verschillende mate de overheid vertrouwen.⁸

3.4 Gebrek aan consequenties is een belangrijke reden om niet te stemmen

Mensen die niet hebben gestemd bij het referendum is gevraagd waarom ze dat niet hebben gedaan. Antwoorden laten zien dat sommige kiezers geen duidelijk onderscheid maakten tussen beide verkiezingen. Zo werd onder meer opgemerkt dat men niet was gaan stemmen bij het referendum, omdat de PVV plaatselijk niet meedeed. Verder wijzen veel antwoorden op een complex aan motieven. Zo geven sommige mensen aan geen tijd te hebben om zich in het onderwerp van het referendum te verdiepen, er dus te weinig van weten om een keuze te maken en bovendien haalt het toch allemaal niets uit. De antwoorden zijn gecodeerd met dezelfde indeling als in 2016.⁹

Bij het referendum in 2016 bleek dat vooral gebrek aan kennis en gebrek aan belangstelling mensen thuishielden. Was dat nu ook zo? Verschillen die overwegingen tussen mensen die wel voor de gemeenteraad, maar niet bij het referendum gingen stemmen en de andere kiezers? En in aanvulling op de vorige vragen: zijn er verschillen tussen niet stemmers in gemeenten die geen raadsverkiezingen hadden en andere gemeenten?

Tabel 3.1 Redenen van niet stemmers om niet te gaan stemmen bij het referendum (alleen degenen die NIET bij het referendum hebben gestemd) (gewogen cijfers)

	Kon bij beide stemmen, maar heeft alleen voor de GR gestemd	Kon bij beide stemmen, maar heeft helemaal niet gestemd	Kon alleen voor het referendum stemmen, maar heeft daarvoor niet gestemd	Allen
Ziek of oud	0	72	2	74
	0%	9%	1%	7%
Geen tijd afwezig buitenland	2	170	23	195
	1%	22%	15%	18%
Vergeten	0	9	2	11
	0%	1%	1%	1%
Geen interesse	4	83	11	98
	3%	11%	7%	9%
Geen kennis	32	98	4	134
	23%	13%	3%	13%
Geen keuze geen mening	9	26	15	50
	6%	3%	10%	5%
Tegen referenda	43	11	9	63
	31%	1%	6%	6%
Tegen DIT referendum	2	0	0	2
	1%	0.0%	0%	0%
Strategisch	6	0	0	6
	4%	0.0%	0%	1%
Geen consequenties	25	119	57	201
	18%	15.5%	37%	19%
Afkeer politiek iha	0	77	6	83
	0%	10.0%	4%	8%
Stempas/ legitimatie problemen	0	21	11	32
	0%	2.7%	7%	3%
Oncodeerbaar	17	83	15	115
	12%	11%	10%	11%
Totaal	140	769	155	1064
	100%	100%	100%	100%

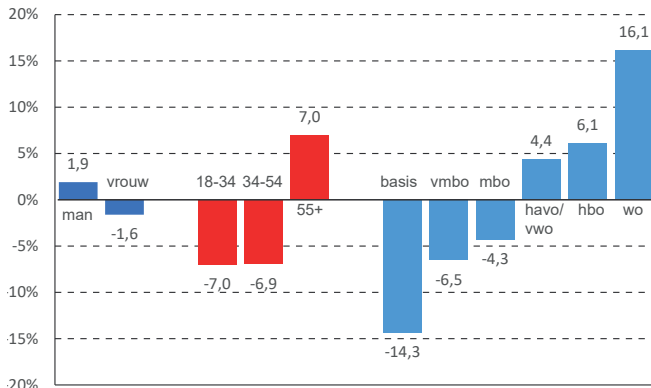

Gebrek aan kennis, gebrek aan interesse en daarmee samenhangende onvermogen een keuze te maken werden in 2018 iets minder vaak genoemd dan in 2016 (2016: 37% en 2018: 26,5%). Het referendumonderwerp was ook beduidend meer afgegrensd dan in 2016. In vergelijking met het referendum in 2016 wordt verder minder vaak werd genoemd, dat over *dit* onderwerp geen referendum zou moeten worden georganiseerd (2016: 6%, 2018: 0%). Ook dat is niet geheel onverwacht. Zowel onder voor- als onder tegenstanders die zich in de pers uitspraken, bestond het idee dat *als* er ergens een referendum over kon worden georganiseerd, dat over een onderwerp als dit prima zou kunnen. Omgekeerd is onder afhakers het idee dat het allemaal geen consequenties heeft sterk toegenomen (2016: 10%, 2018: 19%). Verder komen uitspraken die duiden op een meer algemene afkeer van politiek, maar die ook kunnen worden geduid als een uiting van het idee dat een referendum niets uithaalt ('politici luisteren toch niet') in 2018 vaker voor dan in 2016. In die context wordt door de respondenten gewezen op het afschaffen van de referendumwet en op het idee dat het er met de uitslag van het Oekraïne-referendum niets is gedaan. Ook dat is gezien de context niet verwonderlijk.

3.5 Mannen, 55-plussers en hoger opgeleiden stemden vaker bij het referendum

In 2016 stemden mannen iets vaker dan vrouwen, stemden 55-plussers iets vaker dan jongeren en was het verband met opleiding niet bijzonder sterk. In 2018 stemden mannen wederom vaker dan vrouwen, maakten wederom vooral de oudere kiezers (55+) vaker de gang naar de stembus¹⁰ en blijkt het verband met opleiding dit keer sterker dan in 2016.

Figuur 3.6 Het effect van geslacht, leeftijd en opleiding op opkomst bij het referendum

Afwijkingen ten opzichte van het gemiddelde in de steekproef

3.6 Conclusies

Opkomst was met 51,54 procent hoog. Dit kwam vooral door de gemeenteraadsverkiezingen die op dezelfde dag werden gehouden. We hebben laten zien dat de afgelopen twee referenda nauwelijks mobiliserend waren: dit keer was het was vooral de raadsverkiezing die een hoge opkomst genereerde. Door die raadsverkiezingen werd ook een iets andere groep kiezers aangeboord en werd de uitslag een beetje veranderd. Dit pakte uit in het voordeel van de voorstanders van de wet, hoewel het effect bijzonder klein was.

Meer dan in 2016 was de verwachting dat de regering niets zou doen met de uitslag een belangrijke reden om thuis blijven. Een grote groep respondenten gaf aan niet te verwachten dat een 'nee'-stem iets zou uithalen en bleven om die reden thuis. Omdat tegelijkertijd de kiezers die wel vertrouwen hebben in besluitvorming in Nederland iets vaker gingen stemmen, kwamen voorstanders van de wet vaker naar de stembus dan de tegenstanders. Het idee dat referenda dus vooral tegenstand mobiliseren klopt niet.

Referenda kunnen worden verdedigd op tal van gronden. De afgelopen twee adviserende referenda passen echter in een langere rij van democratische vernieuwingen die het vooral worden gebruikt door de al betrokken inwoners. Het argument dat referenda moeten worden gehouden om zo een nieuwe groep mensen bij democratische besluitvorming te betrekken, is er door dit referendum niet sterker op geworden.

4 Informatievoorziening en campagne

Marijn van Klingeren | Radboud Universiteit Nijmegen

4.0 Inleiding

Het Wiv-referendum vond gelijktijdig plaats met de gemeenteraadsverkiezingen. Ondanks de relatief lage opstartkosten van een referendumcampagne, hielden politici zich opvallend stil over deze wetgeving. Ivo Hommes, directeur communicatie van binnenlandse zaken en campagneleider geeft aan dat er pas op laatste moment campagne zou worden gevoerd over het referendum (NRC, 2018). Stemmers zouden immers pas op het laatste moment beslissen. Maar een aparte campagne voor het referendum stond bij veel partijen simpelweg niet eens in de planning. Net zoals bij het Oekraïnerreferendum waren er echter wel andere spelers actief. In dit hoofdstuk zal er ingegaan worden op wie die belangrijke spelers waren en hoe bekend zij waren onder de Nederlandse bevolking. Daarnaast zal er worden beschreven in hoeverre mensen behoefte hadden aan informatie over de Wiv, welke bronnen zij hiervoor gebruikten en hoe deze campagne door hen werd ervaren.

4.1 Grote bekendheid AIVD, Amnesty International en Lubach

De Algemene Dienst Inlichtingen en Veiligheid (AIVD) is de grootste belanghebbende van een 'voor' stem tijdens dit referendum. De nieuwe wetgeving geeft hen meer vrijheid om mensen digitaal te volgen. Dit zou hen beter in staat stellen om de veiligheid van het land voldoende te kunnen waarborgen (AIVD.nl, 2018). De oude wetgeving, stammend uit 2002, zou niet meer volstaan gezien de

snelle technologische ontwikkelingen. Zo is hierin de smartphone nog niet opgenomen, noch veelgebruikte moderne apps zoals WhatsApp en Telegram.

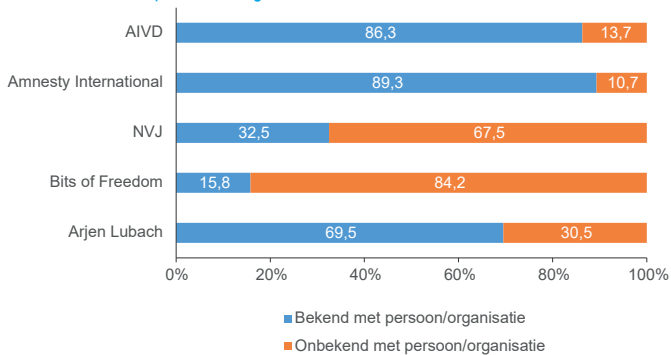
Daarnaast zijn er nog een aantal belangrijke *tegenstanders* die de media niet schuwen in de periode voorafgaand aan het referendum. Zo is er Amnesty International dat haar zorgen uit over de invloed van de Wiv op het recht op privacy. De nieuwe wetgeving zou de mensenrechten van individuen en groepen in binnen- en buitenland schaden (Amnesty.nl, 2018). De Nederlandse Vereniging van Journalisten (NVJ) is om deze reden zelfs een bodemprocedure gestart tegen de Nederlandse staat vanwege de Wiv (NVJ.nl). Zij geven aan dat ze door de nieuwe wet hun journalistieke bronnen moeilijker kunnen beschermen, aangezien de staat toegang heeft tot hun computers en telefoons. Hierdoor kunnen zij juridische, politieke en andersoortige misstanden minder makkelijk boven tafel brengen. Zij spannen deze rechtszaak aan samen met enkele andere organisaties, zoals Bits of Freedom (BoF). Deze organisatie zet zich in voor Internetvrijheid, communicatievrijheid en privacy en is dus ook fel tegenstander van de Wiv.

Een andere rol speelt Arjen Lubach, ook fervent tegenstander van de nieuwe Wiv. Via zijn satirische actualiteitenprogramma geeft hij aandacht aan de Wiv. Hij helpt bovendien bij het behalen van de benodigde aantal handtekeningen om het referendum door te laten gaan. In de aanloop naar het referendum besteedt hij wederom aandacht aan de vernieuwde Wetgeving en haalt daarbij uitspraken van Premier Mark Rutte aan die onjuist blijken te zijn (Zondag met Lubach, 2018).

4.1.1 Bekendheid met organisatie betekent kennis over hun standpunten

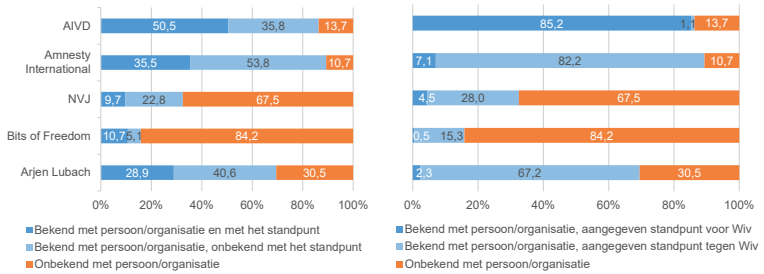
In hoeverre wisten deze figuren en organisaties de publieke aandacht te trekken? In Figuur 4.1 wordt met een drietal vragen duidelijk in hoeverre Nederlanders bekend was met de organisaties/ personen en hun standpunt tegenoverstaande de Wiv. Hieruit blijkt dat het overgrote deel bekend was met de AIVD en Amnesty International (respectievelijk 86,3% en 89,3%). Ook Arjen Lubach was bekend onder een meerderheid van de bevolking (69,5%). NVJ en BoF genieten minder bekendheid; respectievelijk 32,5% en 15,8% van de respondenten gaf aan met hen bekend te zijn.

Figuur 4.1a Kennis van bestaan personen/ organisaties

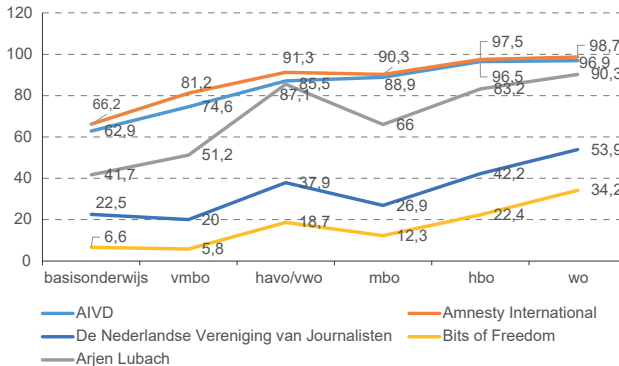
Voor alle groepen/ personen geldt dat lang niet iedereen die bekend was met ze ook daadwerkelijk wist welk standpunt zij aanhangen. Wanneer er echter gevraagd wordt naar het standpunt had een overgrote meerderheid het wel bij het juiste eind (zie grafiek x.1b). Zo zien we dat van alle respondenten, ruim 80 procent wist aan te geven wat het standpunt is van de AIVD en Amnesty International. 67,2 Procent wist dat Arjen Lubach *tegen* de Wiv was.

Figuur 4.1b Kennis van bestaan en standpunt belangrijkste voor- en tegenstanders van de Wiv onder hen die bekend waren met de Wiv

De bekendheid met de verscheidene personen en organisaties blijkt echter wel afhankelijk te zijn van het opleidingsniveau van de respondent (zie figuur 4.2). het verschil tussen opleidingsniveaus blijkt in alle gevallen significant te zijn¹¹. Toch zien we dat de lijn in sommige gevallen iets schuiner oploopt, wat erop duidt dat bij deze personen/ organisaties opleidingsniveau een nog grotere rol speelt. Dit is met name het geval bij Arjen Lubach, die duidelijk bekender is bij mensen met een havo/vwo, hbo of wo opleiding. Maar ook lijkt bij de AIVD en Amnesty International opleiding meer een rol te spelen dan bij de NVJ en BoF. Bij de laatste twee is de algehele onbekendheid ook bij de hoogstopgeleide groepen groot (respectievelijk 46,1% en 65,8%).

Figuur 4.2 Bekendheid met organisatie/ personen naar opleidingsniveau

4.1.2 Vooral Arjen Lubach wordt gewantrouwd

Het vertrouwen in de organisaties/personen is gemiddeld genomen 'voldoende', maar niet zeer hoog (zie Tabel 4.1). Over het algemeen verschillen de gemiddelden echter niet veel van elkaar en ligt het in alle gevallen rond de 6 op een schaal van 0 tot 10. Opvallend is hierin dat het vertrouwen in Arjen Lubach significant lager is dan bij de organisaties (gemiddelde: 5,6 tov 6,23 of hoger bij de anderen)¹².

Tabel 4.1 Gemiddelde vertrouwen in organisaties/ personen (0 = weinig vertrouwen tot 10 = veel vertrouwen)

	AIVD	Amnesty International	De Nederlandse Vereniging van Journalisten	Bits of Freedom	Arjen Lubach
Gemiddelde	6,49	6,33	6,4	6,23	5,6
Standaard afwijking	1,79	1,85	1,63	1,74	2
<i>totaal aan respondenten (N)</i>	1753	1832	671	299	1342

4.2 Matige interesse in Wiv, met name onder lager opgeleiden

4.2.1 Algehele desinteresse?

Ondanks het maatschappelijke debat en de mogelijke gevolgen voor de privacy van mensen door de invoering van de Wiv, was de algehele interesse in de Wiv matig (zie tabel 4.2). Slechts 36,0% van de respondenten geeft aan geïnteresseerd te zijn. Wat iets hoger is dan bij het Oekraïne-referendum (met 31,7% geïnteresseerden). Ongeveer een vijfde van de respondenten geeft juist aan niet geïnteresseerd te zijn in de Wiv (20,4%), dat percentage ligt dan weer een stuk lager dan tijdens het Oekraïne-referendum (30,6%).

Tabel 4.2 Interesse in de Wiv" (1 = 'helemaal mee oneens' tot 5 = 'helemaal mee eens')

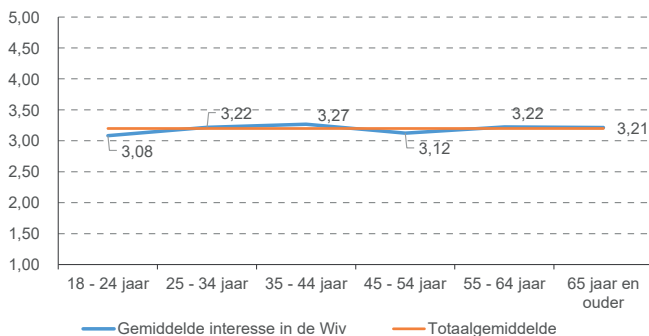
	% mee oneens	% mee eens	Verschil % oneens-eens	Gemiddelde (standaard afwijking)
Man	19,8	40,8	-21	3,23 (0,98)
Vrouw	21,1	38,9	-17,8	3,17 (0,95)
Totaal	20,4	36,0	-15,6	3,2 (0,96)

Noot: het gaat hier om de som van het aantal respondenten dat helemaal (on)eens of (on) eens aankruiste.

In hoeverre wordt de interesse bepaald door geslacht, leeftijd en opleidingsniveau? Er bestaat geen significant verschil tussen mannen en vrouwen. Vrouwen tonen gemiddeld genomen net iets minder interesse dan mannen (respectievelijk gemiddelde van 3,17 en 3,23), maar dat verschil is dus niet statistisch significant¹³. Wanneer we kijken naar de verschillen tussen leeftijden en opleidingsniveau in figuur 4.3, dan zien we dat leeftijd er wel toe doet, maar dat er geen eenduidige trend is naar meer of minder interesse naarmate men ouder wordt. Met name 25 tot 44 jarigen en 55-plussers tonen interesse in de Wiv. Onder jongeren van 18 tot 24 jaar en mensen tussen de 45 en 54 is iets minder interesse, maar het gemiddelde zakt niet onder de drie, wat erop duidt dat er ook onder hen wel

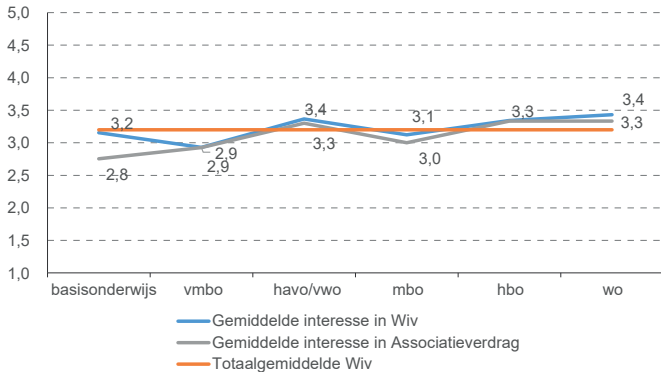
wat interesse was in deze Wetgeving. Het verschil tussen de leeftijds categorieën is dan ook niet significant¹⁴.

Figuur 4.3 Gemiddelde interesse in de Wiv naar leeftijd

Tussen opleidingsniveaus is het verschil wel significant¹⁵. Met name onder havo/vwo, hbo en wo-geschoolden is redelijk wat interesse (zie figuur 4.4). Deze is beduidend lager onder mensen met een vmbo diploma. Zij hebben een gemiddelde van 2,93 ten opzicht van 3,34 onder wo-geschoolden. Van hen geeft iets meer dan de helft aan interesse te hebben in de Wet informatie en Veiligheidsdiensten (52,0%). Hooggeschoolden hadden dus significant meer interesse in het onderwerp.

Figuur 4.4 Gemiddelde interesse in de Wiv naar opleidingsniveau, vergeleken met de interesse tijdens het Oekraïnerferendum naar opleidingsniveau

Wanneer we dit vergelijken met de gemiddelde interesse in het associatieverdrag tijdens het Oekraïnerferendum dan is praktisch hetzelfde patroon zichtbaar. Enkel onder de mensen met enkel een basisonderwijsdiploma was de interesse lager (gemiddelde van 2,8), maar de lijn volgt over de opleidingsniveaus hetzelfde patroon. De verschillen waren ook toen significant¹⁶.

4.2.1 *Krant en televisie meest gebruikte media*

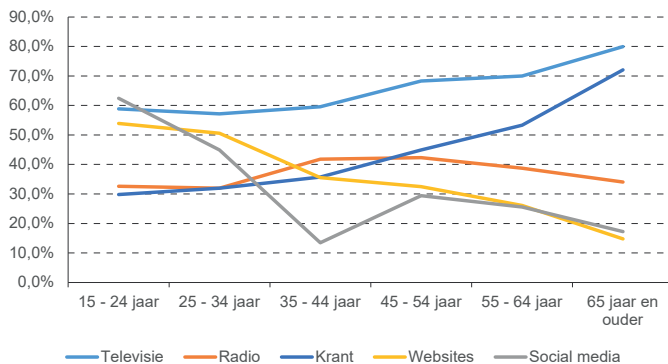
Wanneer men vraagt naar de gebruikte informatiekanalen in de week voorafgaand aan het referendum worden met name traditionele media genoemd. Televisie en krant staan daarbij met stip op nummer 1. Respectievelijk 69,1% en 51,1% van de mensen geeft aan gebruik te hebben gemaakt van deze mediavormen (zie tabel 4.3). Maar ook radio (37,1%) wordt verkozen boven nieuwe media, zoals websites (29,7%) en sociale media (29,3%).

Tabel 4.3 Informatiekanalen geraadpleegd over het referendum in de week voorafgaand aan het referendum

	Traditionele media			Nieuwe media	
	Televisie	Radio	Krant	Websites	Sociale media
ja	69,1%	37,1%	51,1%	29,7%	29,3%
nee	30,9%	62,9%	48,9%	70,3%	70,7%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%

Leeftijd speelt hierin wel een rol. Zoals te zien in figuur 4.5 wordt televisie en krant over het algemeen vaker gebruikt door ouderen dan door jongeren. Radio wordt over het algemeen door alle leeftijden gebruikt en nieuwe media, met name sociale media, worden vaker gebruikt door jongeren dan door ouderen. Dit patroon was eerder ook al te zien tijdens het Oekraïne-referendum, waar televisiegebruik ook met stip op nummer 1 stond. Wat echter opvalt is dat het televisiegebruik onder jongeren ditmaal lager ligt en het sociale mediagebruik gelijk blijft, waardoor televisie onder de jongste respondenten niet langer het meest gebruikte medium is.

Figuur 4.5 Mediagebruik in de week voorafgaand aan referendum naar leeftijd

Wanneer er wordt gevraagd naar de inhoud van deze informatiebronnen dan geeft ongeveer een gelijk percentage aan dat er zelden tot nooit (31,5%), als dat er vaak tot zeer vaak (31,7%) aandacht werd besteed aan de inhoud van de Wiv (zie tabel 4.4). Er blijkt dus grote verdeeldheid te zijn hierover. Waarschijnlijk doordat de aandacht voor de Wiv groot was binnen enkele specifieke programma's, maar lang niet overal aan bod kwam. Waardoor dit sterk afhangt van de programma's die men in die periode bekeek. Hetzelfde patroon is zichtbaar met betrekking tot de zichtbaarheid van informatie over de tegenstanders van het referendum. 34,5% van hen geeft aan dat hier zelden tot nooit informatie over gegeven werd, terwijl 30,7 procent aangeeft dat dit vaak tot zeer vaak het geval was. Met betrekking tot informatie over voorstanders is men het meer eens. 40,5% Geeft aan dat hier zelden tot nooit informatie over gegeven werd in de geraadpleegde bronnen, terwijl 21,4% aangeeft dat dit wel het geval is.

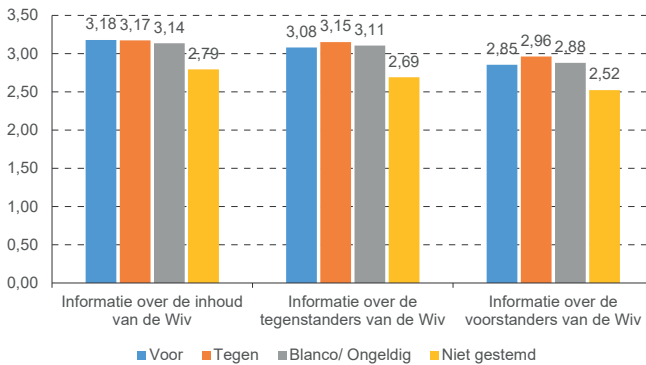
Tabel 4.4 (Verdeling) Inhoud in gebruikte mediabronnen tijdens campagneperiode (1= nooit tot 5 = zeer vaak)

	% zelden tot nooit	% vaak tot zeer vaak	Vershil % eens-oneens	Gemiddelde (standaard afwijking)
Informatie over de inhoud van de Wiv	31,5	31,7	-0,2	3,01 (1,03)
Informatie over de tegenstanders van de Wiv	34,5	30,6	3,9	2,94 (1,1)
Informatie over de voorstanders van de Wiv	40,5	21,4	19,1	2,74 (1,02)

Deze verschillen zouden natuurlijk ook kunnen komen door een vertekend beeld wat men heeft omdat men al een bepaalde voorkeur had. Waardoor "jouw" kamp onder- of juist oververtegenwoordigd lijkt. Uit figuur 4.6 blijkt dat dit niet persé het geval is. De verschillen tussen voor- en tegenstemmers in de gepercipieerde informatie zijn niet echt groot. De mensen die tegen hebben gestemd blijken iets meer informatie te hebben gezien over beide kampen dan de blanco- of voorstemmers. Maar het grootste verschil is er met niet-stemmers.

Zij hebben significant minder inhoudelijke informatie gezien of meegekregen vanuit de media¹⁷. Over oorzaak gevolg kunnen we hier geen harde uitspraken doen. Het zou een kwestie kunnen zijn van zelfselectie: als je niet geïnteresseerd bent in de Wiv, ga je niet op zoek naar informatie en kom je deze dus ook niet tegen.

Figuur 4.6 Inhoud van de informatiebronnen naar stemgedrag (Gemiddelden; 1= nooit tot 5 = zeer vaak)

4.3 Weinig informatie en weinig vertrouwen in de informatie over Wiv

De campagne kende weinig politieke spelers, toch is er campagne gevoerd voorafgaand aan het referendum. Maar hoe heeft men deze campagnes beleefd en vond men dat men goed geïnformeerd werd tijdens deze campagne? Zoals aangegeven in de introductie kwamen er onjuistheden aan het licht tijdens een van de zondagavond uitzendingen van Arjen Lubach. Maar ook het tegenkamp zou teveel de nadruk hebben gelegd op het sleepnet-gedeelte van het referendum door het met succes het 'sleepwetreferendum' te dopen (Kloeze, 2018). Dat men niet vertrouwde op de beschikbare informatie komt duidelijk naar voren uit de enquête. 39,6% geeft aan dat ze de beschikbare informatie niet betrouwbaar achtte (zie tabel 4.5), tegenover 13,5% die dit wel vond. Daarnaast geeft 36,4% aan dat er te weinig informatie beschikbaar was. Daar is echter niet iedereen het mee eens, want een ruime 30% vond de beschikbare informatie

wel afdoende. 29,5% Geeft dan ook aan veel geleerd te hebben van de campagne. Gemiddeld genomen vond men dat er best netjes is gehandeld tijdens de campagne (gemiddelde: 3,12), toch geeft bijna een kwart te weten dat er tijdens de campagne teveel met modder werd gegooid.

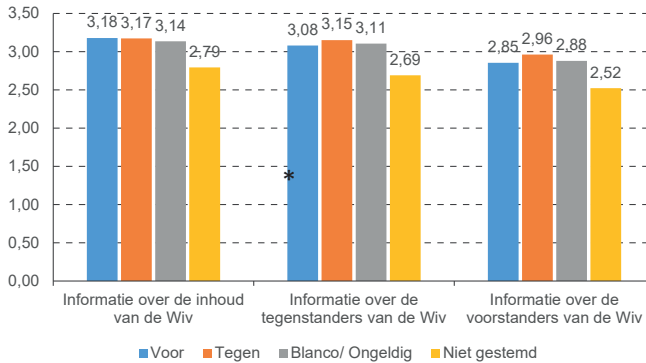
Tabel 4.5 Houding over informatievoorziening tijdens campagneperiode (1 = helemaal mee oneens tot 5 = helemaal mee eens)

	% mee eens	% mee oneens	Vershil % eens-oneens	Gemiddelde (standaard afwijking)
Tijdens de campagne heb ik veel geleerd over de Wiv	29,5	32,4	-3,0	3,00 (0,96)
Er was te weinig informatie beschikbaar over de Wiv	36,4	30,8	5,6	2,98 (1,02)
De beschikbare informatie over de Wiv betrouwbaar	13,4	39,6	-26,1	3,28 (0,81)
Er werd tijdens de campagne te veel met modder gegooid	24,3	31,1	-6,7	3,12 (0,92)

Vergeleken met het Oekraïnerferendum geven meer mensen aan iets geleerd te hebben tijdens deze campagne (19,5% ten opzicht van 29,5%). Opvallend is ook dat een veel groter deel de informatie onbetrouwbaar achtte dan tijdens de campagne over het associatieverdrag (respectievelijk 39,6% en 20,3%). Wel is men gemiddeld genomen iets minder ontevreden over de beschikbaarheid van informatie over de Wiv dan over het associatieverdrag (respectievelijk gemiddelde van 2,98 en 3,16).

De verschillen in ervaring tussen mannen en vrouwen tijdens de campagneperiode zijn in sommige gevallen substantieel, maar lang niet altijd significant (zie figuur 4.7). Met name over de beschikbare informatie verschillen mannen en vrouwen van mening. Vrouwen geven gemiddeld genomen significant vaker aan dan mannen dat er te weinig informatie beschikbaar was (gemiddelden respectievelijk 3,06 en 2,91). Over moddergooien en de betrouwbaarheid van de informatie lijken mannen en vrouwen het eens te zijn.

Figuur 4.7 Houding over informatievoorziening tijdens campagneperiode naar geslacht (Gemiddelden; 1= helemaal mee oneens tot 5 = helemaal mee eens)

Noot: * Het verschil tussen mannen en vrouwen is significant bij $p = 0,00$

4.4 Conclusie

In dit hoofdstuk onderzochten we de belangrijkste spelers in de campagne naar het referendum, de behoefte aan informatie, gebruikte informatievoorzieningen en hoe mensen de campagne ervaren hebben. Over het algemeen zijn mensen redelijk tot goed bekend met de belangrijkste voor- en tegenstanders van de Wet informatie en Veiligheidsdiensten. Met name hoger opgeleiden gaven aan deze organisaties/personen te kennen. Toch zijn de AIVD, Amnesty International en Arjen Lubach bekender dan NVJ en BoF, dit zal simpelweg omdat zij reeds meer bekendheid genoten voorafgaand aan het referendum. De standpunten zijn echter van allen wel bekend. Het algehele vertrouwen in deze organisaties/personen was echter niet erg hoog.

Over het algemeen heeft men een matige interesse in de Wiv, dit geldt voor mannen evengoed als voor vrouwen en ook leeftijd lijkt er niet toe te doen. Wel blijken hoogopgeleiden meer interesse te hebben in de Wiv dan laagopgeleiden. Om informatie te krijgen over de Wiv werd er door de meeste mensen gebruikt gemaakt van traditionele media en dan met name televisie en krant. Hierin zag je

wel een duidelijk verschil tussen generaties. De oudere generaties gebruikten beduidend meer traditionele media waar jongeren sneller sociale media als informatiebron gebruikten, hoewel zelfs zij ook in zeer grote mate gebruik maakten van televisie. Over wat zij via deze media gezien of gelezen hebben verschilt men van mening. Daar waar ongeveer een derde aangeeft dat zij wel inhoudelijke informatie hebben gezien, geeft ongeveer eenzelfde deel aan dit niet zo te hebben ervaren. Deze tegenstrijdigheid zien we ook met betrekking tot de vertegenwoordiging van tegenstanders in deze media. Wellicht komt dit doordat de verschillende informatiekanalen een heel ander beeld lieten zien tijdens de campagneperiode. Of doordat mensen die sociale media gebruikten enkel voorstanders volgden. Het beeld blijkt echter niet afhankelijk te zijn van je stemvoorkeur.

De verdeling in campagnebeleving was ongeveer even groot als over de inhoud. Zowel over te weinig (of teveel) informatie als over de vraag of men er iets van heeft geleerd. Opvallend is dat een groot deel van de bevolking het wel eens is over de onbetrouwbaarheid van de verstrekte informatie. En lijkt het erop dat er vrij veel wantrouwen ten opzichte van de campagnevoerders en de informatie die door hen werd verstrekt. Aan de andere kant werd de campagne over het algemeen wel gezien als een 'nette' campagne.

5 De populisme-referendum-paradox

Matthijs Rooduijn | Universiteit van Amsterdam

5.0 Inleiding

In het publieke debat worden referenda niet zelden in verband gebracht met politieke onvrede. Zo schreef publicist Marc Chavannes in aanloop naar het referendum over de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten (WIV) een artikel voor de *De Correspondent* waarin hij stelde dat er een "aanhoudende en groeiende behoefte van kiezers [is] om meer betrokken te zijn, bij het vaststellen van een probleem en bij het bepalen van de oplossing. Die behoefte aan meer invloed wordt gevoeld door ontevredenheid over hoe gekozen politici luisteren en vertegenwoordigen."¹⁸

Zijn idee (en dat van vele anderen) is dat burgers met populistische opvattingen en wantrouwen in politieke instituties positief staan tegenover referenda. Een direct gerelateerde vraag is hoe deze burgers zich tijdens referenda daadwerkelijk gedragen. Gaan zij vaker stemmen of juist minder vaak? En zijn zij – ongeacht het onderwerp van het referendum – eerder geneigd om tegen het wetsontwerp te stemmen? Is het referendum met name een speeltje van de ontevredenen?

Het Nationaal Referendum Onderzoek maakt het mogelijk om op deze vragen een antwoord te geven. In dit hoofdstuk staan drie concrete vragen centraal: (1) Zijn populisten en (politiek) wantrouwige burgers vaker voorstanders van referenda? (2) Zijn populisten en (politiek) wantrouwige burgers vaker gaan stemmen tijdens het WIV-referendum? (3) Hebben populisten en (politiek) wantrouwige burgers vaker tegen het wetsvoorstel gestemd?

5.1 Populisme, wantrouwen en referenda

Veel populistische partijen pleiten voor (het introduceren van) referenda. Zo is het op twee na belangrijkste punt in het laatste verkiezingsprogramma van de Partij voor de Vrijheid (PVV) dat het bindend referendum moet worden ingevoerd.¹⁹ Forum voor Democratie (FvD) pleit eveneens voor bindende referenda en volksinitiatieven en schrijft op haar website dat democratische vernieuwing haar belangrijkste agendapunt is.²⁰ PVV en FvD zijn niet de enige populistische partijen in West-Europa die referenda in willen voeren. Van het Verenigd Koninkrijk tot Griekenland, van Spanje tot Finland en van links tot rechts: verreweg de meeste populistische partijen zijn voorstanders van bindende referenda.

Dat is niet zo vreemd. De kernboodschap van populistische partijen is dat het “gewone volk” wordt genegeerd, verraden en/of uitgebuit door een “corrupte elite” (zie Müller 2016). Populisten vinden dat het uitgangspunt van iedere politieke beslissing de “wil van het volk” zou moeten zijn (Mudde 2004). De populistische boodschap is dan ook goed verenigbaar met het idee van de directe democratie (Canovan 1981; Taggart 2000). Bindende referenda omzeilen besluitvorming door politici, en zorgen ervoor dat de wil van het volk direct wordt omgezet in beleid.

Uit onderzoek blijkt dat dat dit niet alleen voor populistische *partijen* geldt. *Kiezers* die de populistische boodschap onderschrijven lijken gemiddeld ook behoorlijk enthousiast te zijn over volksraadplegingen. Zo laten Jacobs et al. (2018) in een recentelijk gepubliceerd artikel zien dat, ten tijde van het referendum over de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne, Nederlandse kiezers met populistische opvattingen positiever waren over referenda dan kiezers met minder sterk populistische opvattingen. En hoewel de onderzoekers geen bewijs vonden voor hun verwachting dat meer populistische kiezers ook eerder geneigd waren daadwerkelijk te gaan stemmen, ontdekten zij wel dat populistische kiezers vaker tegen het associatieverdrag hebben gestemd – ongeacht hun partijvoorkeur.

Het Nationaal Referendum Onderzoek 2018 biedt de mogelijkheid om te onderzoeken of de door Jacobs et al. gevonden patronen ook opgaan voor het WIV-referendum. Dit is een belangrijke vraag omdat de twee referenda op veel vlakken van elkaar verschillen. Zo ging het WIV-referendum over een heel ander onderwerp dan het Oekraïnereferendum, en werd het ook vanuit een heel andere hoek geïnitieerd (UvA-studenten ondersteund door Arjen Lubach, in plaats van Burgercomité EU ondersteund door GeenStijl). Het is niet ondenkbaar dat het Oekraïnereferendum, met name ook door de manier waarop de initiatiefnemers het thema op de kaart hebben gezet, eerder mensen met populistische opvattingen mobiliseerde. Zo liet één van de initiatiefnemers van het referendum weten dat Oekraïne hem eigenlijk niets kon schelen. Het ging hem erom de relatie tussen Nederland en de EU onder spanning te zetten.²¹

Ook viel het WIV-referendum – in tegenstelling tot het Oekraïnereferendum – samen met gemeenteraadsverkiezingen, waardoor het opkomstpercentage veel hoger lag (52 tegenover 32 procent). Het is mogelijk dat hierdoor bij het WIV-referendum een hoger percentage loyale mainstream-stemmers met relatief lage populisme-attitudes is komen opdagen (bij gemeenteraadsverkiezingen is de opkomst lager dan bij Tweede Kamerverkiezingen en komen relatief meer “trouwe” stemmers opdagen). Het is, met andere woorden, allesbehalve ondenkbaar dat de relatie tussen populisme, wantrouwen en stemgedrag er bij het WIV-referendum anders uitzag dan bij het Oekraïnereferendum.

In dit hoofdstuk probeer ik daarom een antwoord te vinden op de volgende vragen: (1) Zijn burgers met populistische opvattingen en wantrouwen in instituties vaker voorstanders van referenda? (2) Zijn burgers met populistische opvattingen en wantrouwen in instituties vaker gaan stemmen tijdens het WIV-referendum? (3) Hebben burgers met populistische opvattingen en wantrouwen in instituties vaker tegen het wetsvoorstel gestemd – zelfs als we daarbij rekening houden met hun partijvoorkeur en hun ideeën over het wetsvoorstel? Ik kijk daarbij dus niet alleen naar populisme, maar ook naar de mate van wantrouwen in verschillende instituties.

5.2 Resultaten

Hoe populistisch en wantrouwend burgers zijn heb ik gemeten aan de hand van een schaal die loopt van 0 (niet populistisch/wantrouwend) tot 10 (sterk populistisch/wantrouwend).²² Bij de mate van wantrouwen gaat het om de volgende instituties: (1) de Nederlandse regering; (2) de Tweede Kamer; (3) het rechtsstelsel; (4) de burgemeester van hun gemeente; (5) de gemeenteraad in hun gemeente; (6) de media; en (7) de wetenschap.²³ Verder heb ik gekeken naar de opvatting van respondenten over referenda,²⁴ of ze gestemd hebben tijdens het WIV-referendum,²⁵ en zo ja, of ze voor of tegen hebben gestemd.²⁶

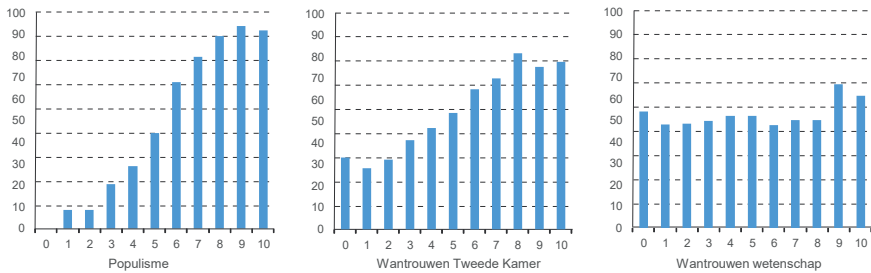
Populisten en (politiek) wantrouwige burgers vaker voorstanders van referenda

De eerste vraag is of er een samenhang bestaat tussen de mate van populisme en wantrouwen aan de ene kant, en een voorkeur voor referenda aan de andere kant. Uit mijn analyses blijkt dat er met betrekking tot alle vormen van wantrouwen en vooral met betrekking tot populisme een positieve samenhang bestaat. Maar de sterkte van de samenhang verschilt sterk. Tussen de populisme-attitude en de referendumopvatting bestaat er een zeer sterke samenhang, maar tussen wantrouwen in de wetenschap en de referendumopvatting is sprake van slechts een heel zwakke correlatie.

Figuur 1 geeft een overzicht van het percentage voorstanders van referenda afgezet tegen hoe populistisch en wantrouwend mensen zijn (voor de overzichtelijkheid richt ik me hier op de twee vormen van wantrouwen die de sterkste en de minst sterke samenhang laten zien met de referendumopvatting, respectievelijk wantrouwen in de Tweede Kamer en in de wetenschap). De figuur laat zien dat mensen die laag scoren op de populismeschaal geen voorstanders zijn van referenda: slechts 10 procent van de mensen die een 0, 1 of 2 scoren is positief over referenda. Van de mensen die hoog scoren (een 8, 9 of 10), daarentegen, is ongeveer 90 procent voorstander van referenda. Eenzelfde patroon (maar minder uitgesproken) zien we bij

wantrouwen in de Tweede Kamer: van de mensen die laag scoren (en dus veel vertrouwen hebben) is ongeveer 30 procent voor referenda en van de mensen die hoog scoren (en dus weinig vertrouwen hebben) een kleine 80 procent. Er lijkt daarentegen nauwelijks samenhang te bestaan tussen wantrouwen in de wetenschap en referendumvoorkeuren. Van de mensen die weinig vertrouwen hebben in de wetenschap is ongeveer 50 procent voor referenda en van de mensen die veel vertrouwen hebben ongeveer 60 procent.

Figuur 5.1 Percentage voorstanders van referenda naar mate van populisme, wantrouwen in de Tweede Kamer en wantrouwen in de wetenschap (gemeten op een schaal van 0 [niet populistisch/wantrouwend] tot 10 [sterk populistisch/wantrouwend])

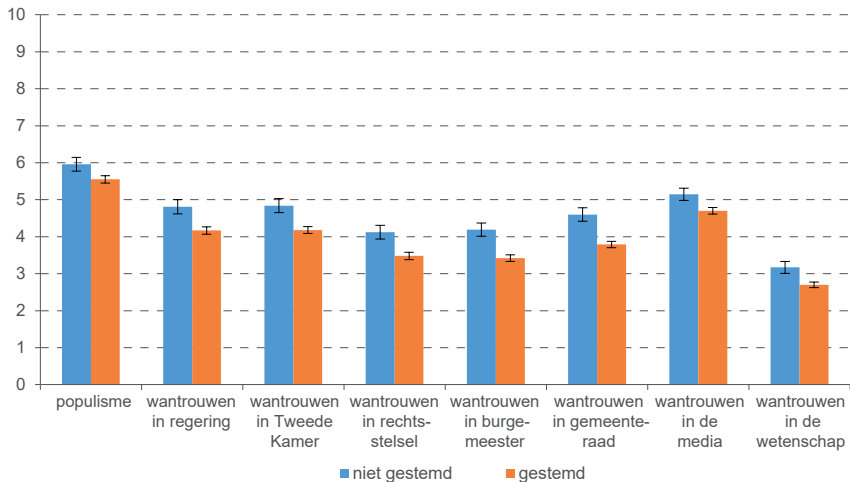
Een nadere analyse van de correlatie tussen deze variabelen bevestigt dit patroon (ik heb hier gekeken naar de Pearson correlatiecoëfficiënt r , een maat die loopt van 0 [geen enkele lineaire samenhang] tot 1 [een perfecte lineaire samenhang]). Tussen de populisme-attitude en de referendumopvatting is er een sterke correlatie: $r = 0.62$. De samenhang tussen wantrouwen in de wetenschap en de referendumopvatting is daarentegen slechts $r = 0.07$.²⁷ Het grote verschil tussen de wantrouwen-variabelen aan de ene kant en de populisme-variabele aan de andere kant is waarschijnlijk een gevolg van de grote rol die “volkscentrisme” speelt in de items die populisme meten (de tweede stelling van de populismeschaal is bijvoorbeeld “De belangrijkste politieke beslissingen zouden gemaakt moeten worden door het volk en niet door politici”). Dit volkscentrisme zit dicht aan tegen wat wordt gemeten met de opvatting over referenda.

Populisten en (politiek) wantrouwige burgers zijn minder vaak gaan stemmen

Verschillen de mensen die wel en niet gestemd hebben van elkaar in hun mate van populisme en wantrouwen? Het antwoord op die vraag kan worden gevonden in Figuur 2. Als eerste valt op dat mensen gemiddeld hoger scoren op de populisme-schaal dan op de verschillende wantrouwensvariabelen. (De scores zijn te vergelijken omdat zowel populisme als wantrouwen zijn getransformeerd tot 11-puntsschalen waarin hogere scores naar sterker populisme/wantrouwen verwijzen.) Dat de populismevariabele een hogere gemiddelde score heeft (5.64) komt vermoedelijk doordat de populisme-items waar de schaal op gebaseerd is niet alleen een component hebben die wantrouwen/cynisme/onvrede meet, maar ook gedeeltelijk "volkscentrisme" proberen op te pikken. Het wantrouwen in de media is het hoogst (gemiddelde is 4.81) en het wantrouwen in de wetenschap het laagst (gemiddelde is 2.81).

Voor elke variabele geldt dat mensen die niet gestemd hebben tijdens het referendum hoger scoren dan mensen die wel hebben gestemd. De betrouwbaarheidsintervallen (de verticale lijnen) overlappen niet. Dit geeft aan dat die verschillen in alle gevallen statistisch significant zijn, en dat betekent dat we kunnen concluderen dat de niet-stemmers sterker populistisch en wantrouwend zijn dan de wel-stemmers.

Figuur 5.2 Gemiddelde populisme en wantrouwen in verschillende instituties (beiden gemeten op een 11-puntsschaal) van mensen die wel en niet hebben gestemd tijdens het referendum

De bovenstaande analyse laat duidelijk zien dat er sprake is van een samenhang tussen wel en niet stemmen tijdens het referendum aan de ene kant en populisme en wantrouwen aan de andere kant. Het is echter nog steeds mogelijk dat er hier sprake is van een schijnverband. Om zoveel mogelijk alternatieve verklaringen uit te sluiten heb ik in aanvullende analyses gecontroleerd voor allerlei andere mogelijke factoren.²⁸ Dit leidt niet tot andere resultaten. Het lijkt er dus op dat mensen die populistisch zijn en/of wantrouwig staan tegenover (politieke) instituties eerder geneigd zijn geweest om thuis te blijven tijdens dit referendum.

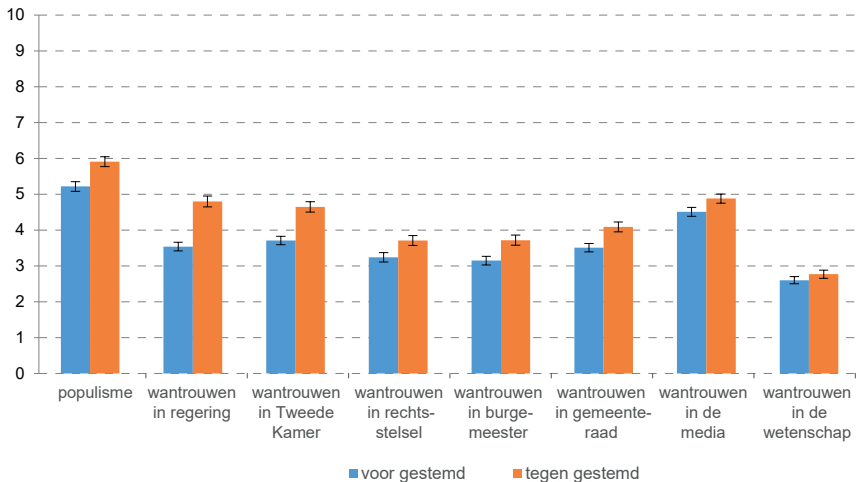
Dit is een opvallend resultaat omdat uit eerder onderzoek blijkt dat mensen met populistische opvattingen bij het Oekraïne-referendum niet meer of minder vaak zijn gaan stemmen (Jacobs et al. 2018). Een mogelijke verklaring voor dit verschil is dat door de aard van het thema van het WIV-referendum en het feit dat dit referendum samenviel met de gemeenteraadsverkiezingen (zie hierboven), het WIV-referendum relatief minder mobiliserend werkte voor mensen met populistische opvattingen en juist meer voor niet-populistische burgers.²⁹

Populisten en (politiek) wantrouwige burgers hebben vaker tegen het wetsvoorstel gestemd

Hebben mensen met sterkere populisme-attitudes en/of meer politiek wantrouwen ook vaker tegen het wetsvoorstel gestemd? De resultaten staan beschreven in Figuur 3. In lijn met onderzoek naar eerdere referenda in Nederland (Jacobs et al. 2018), blijkt dat mensen met populistische opvattingen vaker tegen hebben gestemd. Hetzelfde geldt voor mensen met meer politiek wantrouwen: er is een significant verschil tussen de twee groepen met betrekking tot alle 7 instituties die zijn meegenomen in de vragenlijst. Het is ook in dit geval echter belangrijk om te controleren voor andere variabelen. Het is namelijk goed mogelijk dat de gevonden correlaties het resultaat zijn van andere factoren, zoals de opvattingen over de WIV of de partij waarop mensen stemmen.³⁰

Figuur 5.3 Gemiddeld populisme en wantrouwen in verschillende instituties (beiden gemeten op een 11-puntsschaal) van mensen die voor en tegen hebben gestemd tijdens het referendum

De resultaten van deze analyses bevestigen wat Figuur 3 ook al laat zien: zelfs nadat we controleren voor allerlei variabelen die van invloed zouden kunnen zijn op de stemkeuze tijdens het referendum, blijft er een significant effect van populisme en wantrouwen bestaan. Alleen met betrekking tot vertrouwen in de wetenschap verdwijnt het effect. Maar dit is niet zo vreemd: Figuur 3 laat ook al zien dat het verschil tussen de twee groepen hier heel klein is.

5.3 Conclusie

Er lijkt ten tijde van het WIV-referendum sprake te zijn geweest van een populisme-referendum-paradox: burgers met populistische opvattingen en wantrouwen in politieke instituties zijn voorstanders referenda, maar zijn tijdens dit referendum juist minder vaak dan gemiddeld gaan stemmen. Dit zou er op kunnen wijzen dat populistten wel *de mogelijkheid* willen hebben om hun stem uit te brengen tijdens referenda, maar niet noodzakelijkerwijs ook de behoefte hebben om bij ieder referendum daadwerkelijk op te komen dagen (Hibbing en Theiss-Morse 2002). *Als* populistten op komen dagen lijken ze wel eerder tegen te stemmen – zelfs als we rekening houden met hun partijvoorkeur en hun ideeën over het wetsvoorstel.

De bevinding dat populistten en wantrouwige burgers minder vaak gaan stemmen geldt voor het WIV-referendum, maar niet voor het Oekraïnerreferendum (Jacobs et al. 2018). Dit lijkt erop te wijzen dat het stemgedrag van populistten bij referenda afhankelijk is van het thema van het referendum, de manier waarop campagne wordt gevoerd, en de manier waarop een referendum wordt georganiseerd. Het is niet ondenkbaar dat het Oekraïnerreferendum relatief meer populistische en wantrouwige kiezers heeft gemobiliseerd, terwijl er bij het WIV-referendum juist relatief meer niet-populistische kiezers zijn komen opdagen. Of dit daadwerkelijk het geval is, is een mooie vraag voor vervolgonderzoek.

6 Steun voor referendumvarianten en burgerparticipatie

Charlotte Wagenaar & Koen van der Krieken | Tilburg University

6.0 Inleiding

In dit hoofdstuk analyseren we achtereenvolgens de steun voor het nationaal en lokaal referendum en het referendum met meer dan twee inhoudelijke antwoordopties. Daarna verbreden we onze focus en reflecteren we op diverse andere vormen van burgerparticipatie en de gekozen burgemeester. Op basis van eerder kiezersonderzoek (zie bijvoorbeeld Jacobs et al., 2017) was de verwachting dat laag- en middelbaar opgeleiden relatief vaak hun steun uitspreken voor het referenduminstrument. Uit dit onderzoek blijkt wederom dat deze groepen veel positiever zijn over het referendum dan hoogopgeleiden.

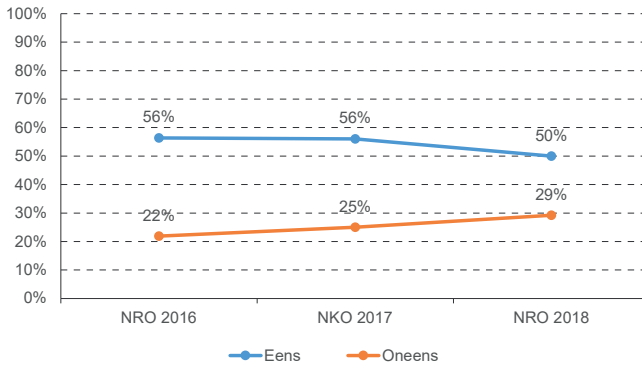
Het referendum is in de eerste plaats een kwantitatief inspraakinstrument; gericht op het tellen van aantallen stemmen, waarbij de stem van de meerderheid een duidelijk signaal geeft van goed- of afkeuring. Voordelen van het referendum zijn inclusiviteit en toegankelijkheid: alle stemgerechtigde burgers kunnen relatief laagdrempelig hun mening geven. In diverse andere vormen van burgerinspraak ligt de nadruk meer op overleg en compromissen. Varianten als een burgertop (bijvoorbeeld een G1000 bijeenkomst), inspraakavond of dorps- of wijkraad vereisen dan ook meer tijd en inzet van de vaak aanzienlijk kleinere groep deelnemers (Binnema, 2017). Wel is er bij deze varianten van burgerparticipatie meer ruimte voor het integreren van verschillende ideeën en nuanceringen, die er in een referendum veelal niet is.

We vroegen ons af of respondenten die veel steun uitspreken voor nationale referenda wellicht minder de behoefte voelen voor alternatieve vormen van referenda of andere, minder direct participatieve, participatievormen, en of referendumtegenstanders andere varianten van inspraak juist wel zien zitten. De belangrijkste conclusie is echter dat steunbetuigingen voor verschillende vormen van (referendum)inspraak sterk met elkaar samenhangen: ofwel men is er in het brede spectrum voorstander van, ofwel tegenstander. Wel zien we variatie met betrekking tot het type referendum: over de wenselijkheid van een nationaal referendum is een grotere verdeeldheid dan over een lokaal referendum of een referendum over meerdere opties.

6.1 Steun voor nationaal referendum afhankelijk van opleidingsniveau en vraagformulering

De steun voor een nationaal referendum laat al enkele jaren in verschillende kiezersonderzoeken een krappe meerderheid zien (zie Figuur 1)³¹. Direct na afloop van het Oekraïne-referendum in 2016 was nog 56% van de respondenten het met eens met een referendum over sommige belangrijke beslissingen (Jacobs et al., 2016). Uit het huidige onderzoek blijkt dat de helft van respondenten (50%) voorstander is van een nationaal referendum, tegenover 29% die expliciet tegenstander is. In 2016 was een iets kleinere groep (22%) het (helemaal) oneens met de stelling. Het restant was het eens noch oneens.

Figuur 6.1 Steun voor een nationaal referendum over sommige belangrijke beslissingen

Gebaseerd op data uit Jacobs et al. (2017), Van der Meer, Van der Kolk en Rekker (2017) en het huidige onderzoek. Respondenten die het (helemaal) eens of (helemaal) oneens zijn als percentage van respondenten die een mening gaven.

Met verschillende vragen werden respondenten in het NRO 2018 naar hun mening gevraagd over het nationaal referendum. De antwoorden op de verschillende vraagstellingen verschillen aanzienlijk (zie Tabel 1). De helft van de respondenten is van mening dat *over sommige belangrijke beslissingen* in een referendum moet worden gestemd. Echter vindt slechts een kwart dat de belangrijkste politieke beslissingen *door het volk genomen moeten worden en niet door politici*. Voornamelijk jongeren zijn het weinig eens met de vraag of de belangrijkste politieke beslissingen door het volk moeten worden genomen: van de respondenten onder 35 jaar was niet meer dan 18% het hiermee eens. Wel is deze groep in meerderheid positief over een volksraadpleging over sommige belangrijke beslissingen.

De meest opvallende meningsverschillen doen zich voor tussen opleidingsniveaus: middelbaar opgeleiden en vooral laagopgeleiden staan veel positiever tegenover de inzet van het referenduminstrument dan hoogopgeleiden (zie ook Figuur 5). Mannen en vrouwen verschillen weinig van mening over het referenduminstrument.

Tabel 6.1 Opvattingen over het referendum naar geslacht, stemgedrag, leeftijd en opleidingsniveau

	<i>De belangrijkste politieke beslissingen zouden gemaakt moeten worden door het volk en niet door politici.</i>		<i>Over sommige beslissingen die voor ons land belangrijk zijn, moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum.</i>		<i>Referenda zijn te duur.</i>	
	(helemaal) oneens	(helemaal) eens	(helemaal) oneens	(helemaal) eens	(helemaal) oneens	(helemaal) eens
<i>Totaal</i>	43	25	29	50	25	43
Vrouwen	-1	-2	-2	-1	-4	2
Mannen	1	2	2	1	4	-2
Voor	11	-6	11	-12	-6	10
Tegen	-6	3	-10	13	10	-12
18-24 jaar	15	-8	-5	3	3	-4
25-34 jaar	12	-7	3	1	3	8
35-44 jaar	-6	4	-5	2	6	-6
45-54 jaar	0	-1	0	0	-3	0
55-64 jaar	-4	0	-4	3	-3	0
65 jaar en ouder	-2	2	5	-3	1	0
Laagopgeleid	-15	5	-10	4	-5	-6
Middelbaar opgeleid	-1	0	-4	3	4	-3
Hoogopgeleid	17	-8	14	-8	1	5

Steun is weergegeven als afwijking (in procentpunten) van het gemiddelde in de rij 'Totaal'. Significantieniveau $p < 0,001$ behalve voor leeftijd (respectievelijk $p < 0,001$, $p = 0.01$ en $p = 0.07$).

Iets minder dan de helft van de respondenten vindt referenda te duur. Dat hangt veelal samen met de steun voor referenda. Voorstemmers hebben deze mening ook beduidend vaker dan tegenstemmers. Meer hoogopgeleiden vinden de kosten van referenda te hoog, al zijn de verschillen met andere opleidingsgroepen kleiner dan bij de wenselijkheid van het referenduminstrument.

6.2 Lokale referenda

In deze paragraaf stappen we af van het nationale referendum en kijken we naar het referendum op lokaal niveau.

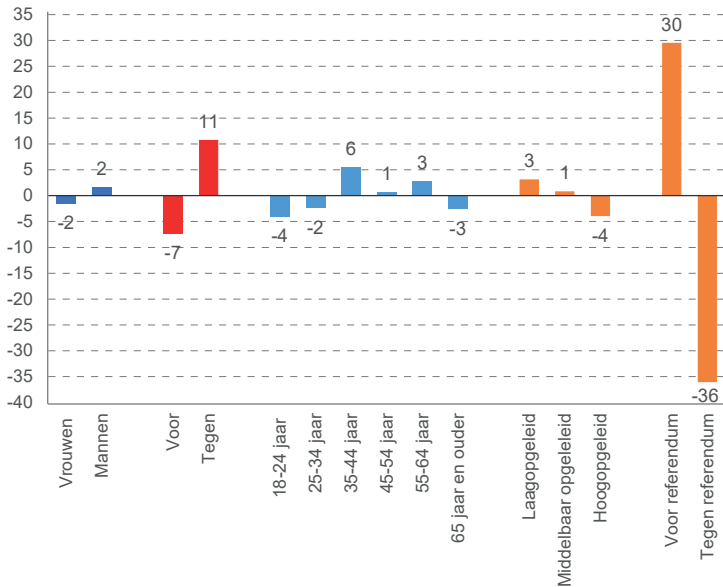
Gemeenten beslissen in Nederland zelf over het uitschrijven van een lokaal referendum. Enige randvoorwaarde is dat de uitslag niet-bindend is. Zeker 121 van de 380 gemeenten beschikken over een referendumverordening met daarin de procedures en spelregels van een volksstemming (Westerweel & Van Tienen, 2017). In de periode 1906 tot juli 2018 zijn 215 lokale referenda georganiseerd, waarvan ruim 150 sinds de jaren '90 (Broeksteeg & Van der Krieken, 2017). De opkomst bij lokale referenda verschilt onderling sterk. Vooral referenda over herindelingsvragen doen het relatief goed qua opkomst (gemiddeld 51,1%) en referenda over de openbare ruimte (36,1%) en 'overige' onderwerpen (40,4%) iets minder goed. De gemiddelde opkomst van alle referenda komt uit op 39,7% en ligt daarmee aanzienlijk lager dan bij verkiezingen voor de vertegenwoordigende politieke organen in Nederland, maar duidelijk boven de opkomst van het Oekraïne-referendum van 2016.

In dit onderzoek is gevraagd of respondenten vinden dat hun gemeente een lokaal referendum mogelijk moet maken over gemeentelijke kwesties. Iets meer dan de helft van de respondenten is het hier (helemaal) mee eens (zie Figuur 2)³². Steun voor het lokaal referendum ligt daarmee iets hoger dan voor het nationaal referendum (52% tegenover 50%), maar dat verschil is niet statistisch significant. De steun voor lokale referenda is aanzienlijk hoger onder respondenten die ook een nationaal referendum zien zitten. Slechts 10 procent van de respondenten die tegen een nationaal referendum is, gaf aan wel een lokaal referendum te willen. Ongeveer een gelijk aantal ziet juist alleen een nationaal referendum zitten. Verreweg de meeste respondenten zijn voorstander ofwel van beiden of geen van beiden.

Ook zijn vooral de tegenstemmers in het Wiv-referendum voorstander van een lokaal referendum: 63% tegenover 45% van de voorstemmers. We zien geen significant verschil in steun voor het lokaal referendum tussen verschillende leeftijdsgroepen. Per opleidingsniveau zijn wederom wel verschillen waarneembaar. Een

minderheid van 48% van de hoogopgeleiden steunt het lokaal referendum tegenover een meerderheid van respectievelijk 53% en 55% van de middelbaar- en laagopgeleiden. Dit opleidingseffect is beduidend kleiner dan bij het nationaal referendum.

Figuur 6.2 Steun voor een lokaal referendum per groep

Afwijkingen (in procentpunten) van het gemiddelde percentage (52%) dat het eens of helemaal eens is met de stelling “Mijn gemeente moet het mogelijk maken om over gemeentelijke onderwerpen een referendum te organiseren”. Significantieniveau $p < 0,001$ behalve voor leeftijd ($p = 0,44$).

6.3 Verdeeldheid over aanbieden van meer opties

In het voorgaande behandelden we steun voor het nationaal en lokaal referendum. In deze paragraaf belichten we een specifieke variant van het referendum waarin niet voor of tegen wordt gestemd, maar waarin drie of meer opties worden aangeboden.

In het Wiv-referendum konden kiezers ofwel voor ofwel tegen het wetsvoorstel stemmen³³; een gebruikelijke keuze in correctieve en andere referendumtypen. Een geldige verwerping van een wetsvoorstel geeft weliswaar een helder signaal dat een gekwalificeerde meerderheid van de bevolking het voorstel op deze manier niet ziet zitten, maar geeft geen inzicht in de motieven daarachter en gewenste aanpassingen aan het wetsvoorstel. Referenda met meer antwoordmogelijkheden bieden meer ruimte voor de uiting van zulke voorkeuren.

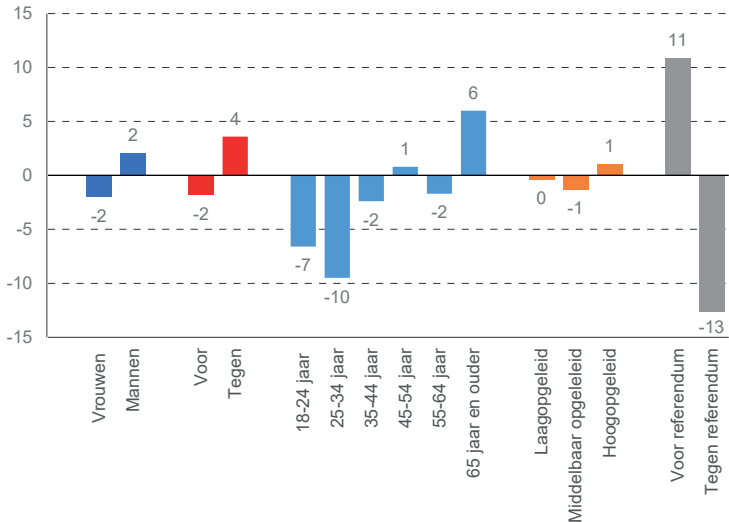
In tientallen Nederlandse gemeenten zijn ervaringen opgedaan met referendummvormen waarbij kiezers konden stemmen over drie of meer inhoudelijke opties, zoals verschillende beleidsalternatieven of toekomstscenario's. Zo konden burgers in referenda over herindeling aangeven met welke gemeenten zij wilden fuseren of welke naam de nieuwe fusiegemeente moest krijgen. In andere gemeenten werd gestemd over nieuwe infrastructurele voorzieningen of herinrichting van een deel van de stad, zoals in Den Helder (2013), Duiven (2008), Arnhem (2007) en Landsmeer (1994). In Duiven mochten burgers meerdere stemmen uitbrengen indien zij meerdere opties steunden. Daardoor neemt bovendien de kans toe dat een van de alternatieven een duidelijke meerderheid aan stemmen behaalt. Ook voor een landelijk wetsvoorstel zijn vaak meerdere opties denkbaar. Voor de Wiv kan bijvoorbeeld worden gedacht aan verschillende varianten van die wet met andere bevoegdheden of voorwaarden.

We vroegen respondenten in hoeverre zij het eens zijn met de stelling dat er in een referendum meer opties moeten worden aangeboden dan alleen "voor" of "tegen". Daarmee was 40% het (helemaal) eens, 38% het (helemaal) oneens en 22% eens noch oneens. Tussen mannen en vrouwen was er nauwelijks verschil (zie Figuur 3). Opvallend is dat het opleidingsniveau voor dit onderwerp – in tegenstelling tot andere vragen over het referenduminstrument – niet uit bleek te maken. Het scherpe signaal van het referendum lijkt een aspect te zijn dat respondenten met een hoger opleidingsniveau niet aanspreekt. Wel waren jongeren opvallend kritischer dan ouderen: minder dan een derde van de respondenten onder 35 jaar zou graag over meer dan twee opties stemmen, waar dat voor de groep 65-plussers 46% was. Jongere generaties lijken een scherp signaal te verkiezen boven een

meer consensusgerichte keuze en voor deze vraag was dat verschil bovendien zeer significant.

De grootste verschillen zijn ook dit keer tussen voorstanders (+11%) en tegenstanders (-13%) van een nationaal referendum. De meeste tegenstanders van het referendum zien dus niets in mogelijk verbeterde varianten op het referendum, al zijn de tegenstellingen hier relatief minder groot dan bij het lokaal referendum (+30, -36, zie onderdeel 3) en de gekozen burgemeester (+19, -23, zie onderdeel 5). Tot slot viel op dat tegenstemmers in het Wiv-referendum positiever waren over het aanbieden van meerdere opties dan voorstemmers. Dat zou kunnen duiden op een perceptie van beperkte keuzemogelijkheden onder tegenstemmers.

Figuur 6.3 Steun voor een multi-optie referendum per groep

Afwijkingen (in procentpunten) van het gemiddelde percentage (40%) dat het eens of helemaal eens is met de stelling "In een referendum zouden meer opties dan alleen 'voor' of 'tegen' (of blanco) moeten worden aangeboden". Significantieniveau $p < 0,001$ behalve voor voor- en tegenstemmers ($p = 0.01$).

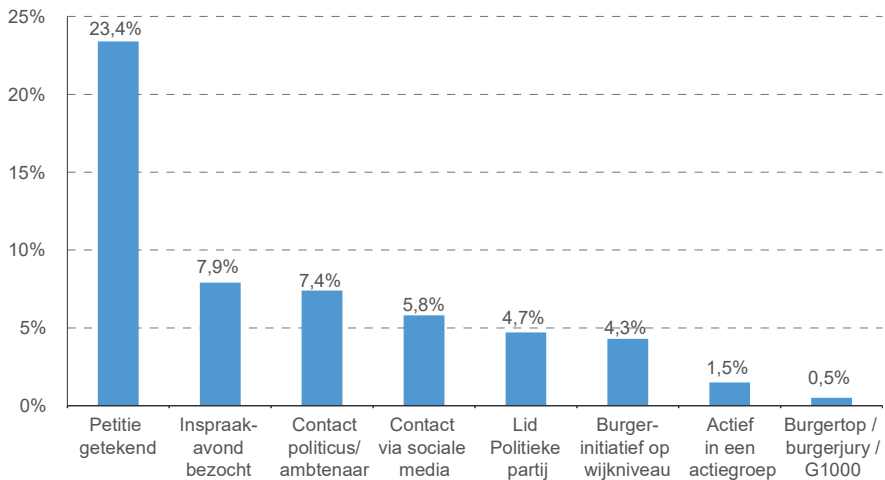
6.4 Andere vormen van burgerparticipatie

Op verkiezingen en nationale referenda na zijn petities zijn nog steeds het meest gebruikte participatie-instrument door burgers. We zien dat ook andere meer traditionele participatiemethoden zoals lidmaatschap van een politieke partij en direct contact met politici of ambtenaren vaker worden benut dan nieuwere instrumenten zoals een burgertop of lokaal burgerinitiatief (zie Figuur 4). Dat komt mede door de vaak kleinere groepen deelnemers aan deze nieuwere, meer op deliberatie gerichte instrumenten, en selectiemechanismen als loting.

Ruim 60% van de respondenten gebruikte geen van de uitgevraagde participatie-instrumenten. Bovendien geeft in een andere vraag nauwelijks een kwart (26%) van de respondenten aan deel te zullen nemen aan een bijeenkomst waarin burgers belangrijke kwesties bespreken met betrekking tot de gemeenschap of lokale politiek.

Tegen deze cijfers valt een opkomst van bijna 52% in het Wiv-referendum in positieve zin op. Daarbij moet worden opgemerkt dat de stemming voor het referendum in 355 van de 380 gemeenten werd gecombineerd met de gemeenteraadsverkiezingen. Bovendien werden de mogelijkheden om een actieve rol te spelen in de referendumcampagne slechts door een selecte groep benut.³⁴

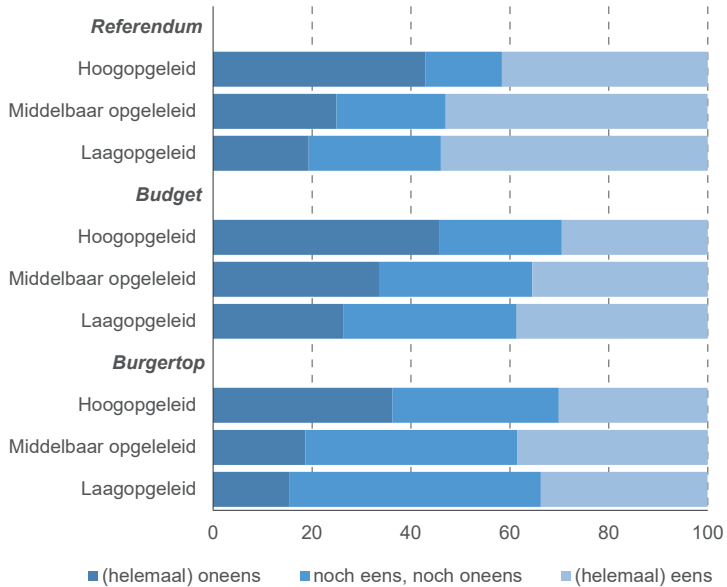
Figuur 6.4 Door respondenten benutte participatie-instrumenten in de afgelopen vijf jaar

Burgertoppen en meepraten over gemeentelijk budget

In onderdeel 2 zagen we dat gemiddeld 50 procent van de respondenten positief is over een nationaal referendum en dat die steun vooral samenhangt met het opleidingsniveau. Die steun vergelijken we hier met twee andere vormen van inspraak: meebeslissen over het gemeentelijk budget en burgertoppen. Gemiddeld 32 procent van de respondenten geeft aan te vinden dat burgers moeten kunnen beslissen over een deel van het gemeentelijk budget. Er is minder steun (gemiddeld 28 procent) voor de stelling dat belangrijke beslissingen het beste kunnen worden genomen door een groep burgers die alle standpunten heeft gehoord, zoals in een G1000 burgertop. Ook voor deze twee vormen van participatie blijkt het opleidingsniveau een belangrijke indicator te zijn (zie Figuur 5). Bovendien is de correlatie tussen steun voor het referendum en voor een burgertop of participatief budgetteren statistisch zeer significant.³⁵ We zien dus wederom dat veel burgers ofwel voorstander zijn van participatie ofwel tegenstander, en dat die steun vaak samenhangt met het opleidingsniveau.

Figuur 6.5 Steun voor verschillende vormen van burgerparticipatie

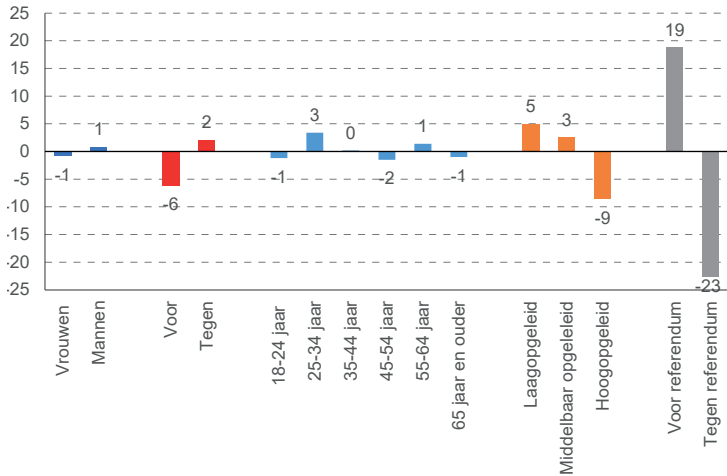

Gekozen burgemeester

Een adviserend referendum over de burgemeester was in Nederland van 2001 tot 2008 wettelijk mogelijk. Burgers konden daarbij stemmen over de volgorde van voordracht van kandidaten door de gemeenteraad aan de Kroon. Een dergelijke stemming werd acht keer georganiseerd (Karsten et al., 2014).³⁶ Deze bijzondere vorm van het referendum, dat normaal over beleidsmatige kwesties gaat, vormde een aanvulling op bestaande verkiezingen.

Van de respondenten geeft 48% aan voorstander te zijn van een rechtstreeks gekozen burgemeester. Tegenstemmers in het Wiv-referendum zijn positiever dan voorstemmers. Tussen verschillende leeftijdsgroepen is wederom geen significant verschil in steun. Wel zijn ook in dit geval de hoogopgeleiden en de referendumsceptici beduidend minder positief dan andere opleidingscategorieën (zie Figuur 6).

Figuur 6.6 Steun voor rechtstreeks gekozen burgemeester

Afwijkingen (in procentpunten) van het gemiddelde percentage (48%) dat het eens of helemaal eens is met de stelling “De burgemeester moet gekozen worden door de inwoners van de gemeente”. Significantieniveau $p < 0,001$ behalve voor leeftijd ($p = 0.80$).

6.5 Conclusie

De steun voor een nationaal referendum stagneert sinds 2016, al ziet de helft van de respondenten dit instrument nog steeds zitten. Dat geldt dan wel vooral voor referenda over “sommige belangrijke beslissingen”. Slechts een kwart ziet het zitten dat het volk de belangrijkste beslissingen gaat nemen in plaats van politici. Steun voor andere referendumvarianten blijkt sterk samen te hangen met de steun voor een nationaal referendum. Grof gezegd is men ofwel voorstander van verschillende referendumvormen ofwel tegenstander van alle varianten.

Een referendum op gemeentelijk niveau en een gekozen burgemeester kunnen beiden op steun van ongeveer de helft van de respondenten rekenen, tegenover een kwart die het met beiden expliciet niet eens is. Ongeveer 40 procent van de respondenten zou referenda met meer dan twee antwoordmogelijkheden een goed idee vinden. Tegenstemmers in het Wiv-referendum zien dit vaker zitten dan

voorstemmers, mogelijk omdat zij hun mening niet volledig kwijt konden in een voor-tegen stemming, maar mogelijk ook vanwege hun bredere steun voor referenduminspraak over de gehele linie. Een hoger opleidingsniveau gaat gepaard met lagere steun voor een nationaal of lokaal referendum alsook voor andere vormen van burgerparticipatie zoals een burgertop of meebeslissen over het gemeentelijk budget. Leeftijd blijkt voor de meningsvorming over (referendum)inspraak zelden van significante invloed te zijn; alleen over een referendum met meerdere antwoordmogelijkheden waren ouderen beduidend positiever. Opvallend was bovendien dat steun voor het aanbieden van meer opties onder hoogopgeleiden nauwelijks afweek van andere opleidingsgroepen.

Onderzoeksverantwoording

Kristof Jacobs | Radboud Universiteit, Nijmegen

Hoe kwam de vragenlijst tot stand?

In januari 2018 werd besloten om een kiezersonderzoek uit te voeren naar aanleiding van het referendum over de nieuwe wet Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. Net zoals bij het Oekraïne-referendum werd een zestal onderwerpen ('clusters') geïdentificeerd tijdens een voorgesprek met de (vice-)directeurs van de SKON. Deze zes clusters vormen ook de ruggengraat (en de hoofdstukken) van dit rapport. Er werd besloten om ook tijdens de campagne twee korte surveys uit te zetten om veranderingen tijdens de campagne te kunnen onderzoeken. Hoewel in dit rapport enkel gebruik is gemaakt van de derde wave, kan vervolgonderzoek gebruik maken van de drie waves om veranderingen doorheen de tijd te traceren. In het volgende stadium werden vragen uitgewerkt door Kristof Jacobs met input en feedback van Wouter van der Brug, Henk van der Kolk en Joop van Holsteyn. Voor het survey dat werd gehouden na het referendum werden ook vraagformuleringen gesuggereerd door Charlotte Wagenaar, Koen van der Krieken, Andrej Zaslove, Alex Lehr, Sofie Marien, Hannah Werner en Matthijs Rooduijn. In overleg met CentERdata zijn de vragen waar nodig aangepast om ze voor alle respondenten toegankelijk en gemakkelijk beantwoordbaar te maken. De bedoeling van dit project was om een dataset te bieden die verankerd is in nationaal en internationaal onderzoek. Daarmee willen we de gelegenheid bieden om (1) een benchmark te stellen voor onderzoek naar eventuele toekomstige Nederlandse (lokale) referendums en (2) om internationale vergelijking mogelijk te maken. Kortom, met deze dataset willen we ook referendumonderzoek door Nederlandse Bestuurskundigen, Politicologen en andere wetenschappers faciliteren. De data en codeboeken zijn vrij beschikbaar.

Hoe zijn de data van het NRO 2018 verzameld?

Er is gebruik gemaakt van het LISS-panel van CentERdata. 'LISS' staat voor Langlopende Internet Studies voor de Sociale wetenschappen. Dit panel is gebaseerd op een random sample op basis van het bevolkingsregister (waarbij gezinnen zonder computer een computer kregen om deel te nemen). Het LISS-panel heeft bovendien als bijkomend voordeel dat de data kunnen gekoppeld worden aan eerdere onderzoeken die van het panel gebruik gemaakt hebben. In het LISS panel zitten mensen uit alle lagen van de Nederlandse bevolking. Zij vullen via internet vragenlijsten in en werken zo mee aan wetenschappelijke onderzoeken. Panelleden krijgen daarvoor betaald. CentERdata en het Centraal Bureau voor de Statistiek selecteren de leden voor het LISS panel. Deelnemers kunnen zich dus niet zelf aanmelden voor deelname aan het LISS panel. Omdat het NRO 2018 ingebed is in het langlopende LISS-panel, zijn er nadrukkelijke waarborgen voor de anonimiteit van de respondenten. Gegevens zijn niet te herleiden naar individuele burgers. Meer informatie over het LISS panel kan worden gevonden op www.lissdata.nl.

Wat is de kwaliteit van de data?

Het LISS-bestand is gebaseerd op een random steekproef, maar lang niet iedereen die benaderd wordt doet mee aan een onderzoek. Het is op voorhand moeilijk te traceren wat het responsepercentage van deze selectie is. Omdat het een panelonderzoek is, haken sommige mensen bovendien na een tijdje af. CentERdata selecteert daarop in samenwerking met het CBS nieuwe respondenten. Door te monitoren of gegevens uit het panel overeenkomen met bekende populatiegegevens, houdt CentERdata in de gaten of het bestand 'representatief' blijft. Het onderzoek dat in deze publicatie wordt gepresenteerd is gebaseerd op een steekproef uit de populatie LISS panelleden van 18 jaar en ouder. De respons van dit deel van het onderzoek is wel gemakkelijk weer te geven.

Zoals gezegd bestaat het Nationaal Referendumonderzoek uit drie golven survey-onderzoek. De respons per golf ziet er als volgt uit:

	Meting 1: Korte vragenlijst (5 – 23 februari)	Meting 2: Korte vragenlijst (5 - 20 maart)	Meting 3: Lange vragenlijst (22 Maart – 8 april)
Selectie aantal huishoudens	2,885 (100%)	2,884 (100%)	2,838 (100%)
Non-respons	769 (26.7%)	714 (24.8%)	583 (20.5%)
Respons	2,116 (73.3%)	2,170 (75.2%)	2,255 (79.5%)
Incompleet	21 (0.7%)	29 (1.0%)	21 (0.8%)
Compleet	2,095 (72.6%)	2,141 (74.2%)	2,234 (78.7%)

Belangrijke aandachtspunten bij gebruik en interpretatie van de data
Elk steekproefonderzoek heeft zijn beperkingen, vandaar enkele noodzakelijke kanttekeningen.

- Het gaat om een steekproef en niet om de hele Nederlandse populatie. De percentages die hier genoemd worden moeten dus geïnterpreteerd worden met een betrouwbaarheidsmarge (doorgaans van +/-2%). Lees de cijfers dus niet als exacte percentages.
- Zoals bij elk kiezersonderzoek (en bij elke peiling) is het aantal stemmers oververtegenwoordigd. Dit heeft minstens twee oorzaken:
  - Zogenaamde (selectieve) non-respons (niet iedereen die uitgenodigd werd om deel te nemen, vulde de enquête in)
  - Wellicht hebben we ook te maken met een survey-effect (2/3 van de deelnemers werd meermaals bevraagd en werd daardoor mogelijk tijdens de campagne geattendeerd op het referendum). Het voordeel van deze oververtegenwoordiging van stemmers ten opzichte van de thuisblijvers is dat we hierdoor wel genoeg respondenten hebben om inzicht te krijgen in de stemmotieven van de voor- en tegen-stemmers.
- Naast de afwijking zijn met name twee socio-demografische groepen over- dan wel ondervertegenwoordigd. Het gaat hierbij om gekende groepen. De groep 65+’ers is ietwat oververtegenwoordigd en de groep laagopgeleide jongeren is ondervertegenwoordigd. Dit heeft te maken met het panel zelf: hoewel het LISS-panel in grote

lijnen representatief is, zijn er vertekeningen met vooral deze twee groepen. Deze originele vertekening wordt ietwat vergroot door selectieve non-respons: 65+'ers waren ook meer geneigd om de vragenlijst in te vullen, laagopgeleide jongeren net minder.

Weging van de data ten behoeve van deze publicatie
Zoals eerder aangegeven is er daarom gebruik gemaakt van weging. Bij de gerapporteerde beschrijvende statistieken over de opkomst en de uitslag is een weging toegepast ter correctie van het aantal *stemmers*. Deze weging corrigeert ook deels de socio-demografische vertekening. Gegeven het onderwerp (de uitkomst van het referendum) is ervoor gekozen een weging toe te passen op basis van de uitkomst. Deze weging wijkt daarmee ook niet af van de weging die de meeste andere onderzoeken en peilingen over het referendum hebben toegepast in hun rapportage. Al met al denken we dat de gerapporteerde gegevens vanwege zowel de hoge kwaliteit van de steekproef als door het gebruik van de weegfactoren een goede weergave vormen van hetgeen er leeft onder de Nederlandse bevolking.

Literatuurlijst

- Altman, D. (2011). *Direct democracy worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- AIVD (November, 2018). *Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Wat zijn onze wettelijke taken en bevoegdheden?* Geraadpleegd via: <https://www.aivd.nl/onderwerpen/wet-op-de-inlichtingen-en-veiligheidsdiensten>. Laatst bekeken op 15 november 2018.
- Akkerman, A., Mudde, C., & Zaslove, A. (2014). How populist are the people? Measuring populist attitudes in voters. *Comparative Political Studies* 47(9): 1324-1353.
- Amnesty International (November, 2018). *Nederlandse wet geeft geheime diensten te veel ruimte*. Geraadpleegd via: <https://www.amnesty.nl/wat-we-doen/themas/veiligheid-en-mensenrechten/nederlands-wetsvoorstel-geeft-geheime-diensten-te-veel-ruimte>. Laatst bekeken op 15 november 2018.
- Binnema, H.A. (2017). *Burgertoppen in opkomst - Zegen of zorg voor de gemeenteraad?* *Beleid en Maatschappij*, 44 (4), pp. 282-300.
- Broeksteeg, J.W.L., & Van der Krieken, K.H.J. (2017). Lokale referenda in Nederland: gemeenten als leerschool voor staatkundige vernieuwing. *Rechtsgeleerd magazijn Themis*, 178(4), 162-172.
- Canovan, M. (1981). *Populism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Hendriks, F., Van der Krieken, K.H.J. & Wagenaar, C.C.L. (2017). *Democratische zegen of vloek? Aantekeningen bij het referendum*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hibbing, J. R., & Theiss-Morse, E. (2002). *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jacobs, K., Akkerman, A., & Zaslove, A. (2018). The voice of populist people? Referendum preferences, practices and populist attitudes. *Acta Politica* 53(4): 517-541.
- Jacobs, K., Van Klingereren, M., Van der Kolk, H., Van der Meer, T. & Steenvoorden, E. (2016). *Het Oekraïne-referendum. Nationaal Referendumonderzoek 2016*. Stichting KiezersOnderzoek Nederland (SKON).

- Karsten, N., Schaap, L., Hendriks, F., van Zuydam, S. & Leenknecht, G. (2014). *Majesteitelijk en magistratelijk: de Nederlandse burgemeester en de staat van het ambt*. Tilburg: Tilburg University.
- Kloeze, J. (Maart, 2018). *U bent onjuist geïnformeerd over de WIV, door voor- en tegenstanders*. Geraadpleegd via: <https://www.lorankloeze.nl/2018/03/14/u-bent-onjuist-geinformeerd-over-de-wiv-door-voor-en-tegenstanders/>. Laatst bekeken op 15 november 2018.
- Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition* 39(4): 541-563.
- Müller, J. W. (2016). *What is populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- NRC (Maart, 2018). *Ja-kamp inlichtingenwet is strategisch stil: De coalitiepartijen gaan geen campagne voor de nieuwe inlichtingenwet voeren – ondanks het 'nee' bij eerdere referenda*. Geraadpleegd via: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/03/01/ja-kamp-intelwet-is-strategisch-stil-a1594166>. Laatst bekeken op 9 november 2018.
- NVJ (November, 2018). *NVJ naar rechter over sleepnetwet Wiv*. Geraadpleegd via: <https://www.nvj.nl/nieuws/nvj-rechter-over-sleepnetwet-wiv>. Laatst bekeken op 9 november 2018.
- Qvortrup, M. (2014). Referendums around the World. The continued growth of direct democracy. Houndmills: Palgrave MacMillan.
- SCP (2014). (2014). *Burgermacht op eigen kracht. Een brede verkenning van ontwikkeling in burgerparticipatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Van der Meer, T. en Van der Kolk, H. (2016). *Democratie dichterbij: lokaal kiezersonderzoek 2016*. Stichting KiezersOnderzoek Nederland (SKON).
- Van der Meer, T., Van der Kolk, H. en Rekker, R. (2017). *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017*. Stichting KiezersOnderzoek Nederland (SKON).
- Van Houwelingen, P., Boele, A., & Dekker, P. (Eds.). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2017). *De sociale staat van Nederland 2017*. Bijl, R., Boelhouwer, J. en Wennekers, A.M. (Eds.). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Staatscommissie Parlementair Stelsel (2018). Tussenstand.
Geraadpleegd via: <https://www.staatscommissieparlementairstelsel.nl/documenten/publicaties/2018/06/21/tussenstand>. Laatst bekeken op 16 november 2018.
- Taggart, P. (2000). *Populism. Concepts in the Social Sciences*.
Buckingham: Open University Press.
- Van Hauwaert, S. M., & Van Kessel, S. (2018). Beyond protest and discontent: A cross-national analysis of the effect of populist attitudes and issue positions on populist party support. *European Journal of Political Research* 57(1): 68-92.
- Westerweel, J., & Tienen, F.J.H. van (2017). Het gemeentelijke referendum in de praktijk: spanningen van directe democratie in een representatief stelsel. *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht* (2017)3, 188-209.
- Zondag met Lubach (Oktober 2017). Sleepwet - Zondag met Lubach (S07). Geraadpleegd via <https://www.youtube.com/watch?v=pLYjO0Qt7k>, laatst bekeken op 9 november 2018.
- Zondag met Lubach (Februari, 2018). Zondag met Lubach: seizoen 8 aflevering 5, referendum. Geraadpleegd via: <https://www.vpro.nl/zondag-met-lubach/kijk/afleveringen/seizoen-8/aflevering-5.html>. laatst bekeken op 9 november 2018.

Eindnoten

- 1 Gebaseerd op een Mann Whitney verschil-toets
- 2 Ook gebaseerd op een Mann Whitney verschil-toets ($p= 0,041$).
- 3 Op basis van een Kruskal-Wallis verschil-toets ($p=0,118$).
- 4 Een precieze vergelijking is echter onmogelijk omdat de vraagstelling anders was: in 2016 vroegen we naar de geschiktheid van het onderwerp; in 2018 naar of men het goed vond dat er een referendum over dit onderwerp gehouden werd.
- 5 De kiesraad baseerde zich op gegevens van de afzonderlijke gemeenten en stelde daarmee de officiële uitslag vast (Model Wrr 83. Proces-verbaal van de uitslag van het referendum. Met dit formulier doet het centraal stembureau verslag van de zitting waarin de uitslag is vastgesteld van het referendum.) Bij het door de Kiesraad gerapporteerde opkomstpercentage moet wel een kleine kanttekening worden geplaatst: het opkomstpercentage ligt feitelijk waarschijnlijk iets hoger. Tegelijkertijd met het referendum werden er gemeenteraadsverkiezingen gehouden. Het aantal mensen dat bij die gemeenteraadsverkiezingen mocht stemmen is groter dan het aantal mensen dat mag stemmen bij het referendum. Inwonende EU-burgers hebben immers het recht te stemmen bij gemeenteraadsverkiezingen en bovendien mogen niet-EU-burgers die hier lang genoeg wonen ook stemmen. Dat was bijvoorbeeld zo in Vaals, waar het aantal kiesgerechtigden voor de gemeenteraadsverkiezingen veertig procent hoger lag dan het aantal kiesgerechtigden voor het referendum. Opvallend is echter dan in gemeenten als Zwolle, Breda, Nijmegen, Apeldoorn en Den Bosch de officiële en aan de Kiesraad gerapporteerde aantallen kiesgerechtigden bij het referendum precies even hoog zijn als de aantallen kiesgerechtigden bij de gemeenteraadsverkiezingen in die plaatsen. Dat is praktisch onmogelijk. In al deze gemeenten wonen immers buitenlandse EU-burgers. Waarschijnlijk heeft men in die gemeenten het aantal kiesgerechtigden bij het referendum zonder nadenken gelijkgesteld aan het aantal kiesgerechtigden bij de gemeenteraadsverkiezingen. Het 'echte' aantal kiesgerechtigden ligt dus in die gemeenten iets lager dan is doorgegeven aan de Kiesraad. Het feitelijke aantal kiesgerechtigden is niet bekend, maar een herberekening gebaseerd op het patroon in andere gemeenten geeft aan dat de 'echte' opkomst bij het referendum waarschijnlijk een of twee tienden van een procent *hoger* heeft gelegen.
- 6 Het percentage is een fractie hoger dan hier aangegeven (daarom het voorzichtige 2 a 3 procent). Er zijn immers in de gemeenten waar zowel gemeenteraadsverkiezingen als een referendum werd gehouden, ook kiezers die alleen bij het referendum hebben gestemd. Die zijn kennelijk door dat referendum over de streep getrokken (niet door de gemeenteraadsverkiezingen). Aan deze mensen is echter de vraag naar wat men gedaan zou hebben als er geen gemeenteraadsverkiezingen zouden zijn geweest, niet gesteld.

- 7 Om deze vraag te beantwoorden maken we gebruik van de antwoorden die staan gerapporteerd in tabel **. Hoewel de antwoorden in die tabel een indicatie geven van het relatieve belang dat mensen hechten aan de beide verkiezingen, moeten ze ook met een korrel zout worden genomen. Als inderdaad 86% van de opgekomen kiezers (bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen bijna 55% van alle kiezers) ook zonder raadsverkiezingen zouden zijn gaan stemmen, zou de opkomst in gemeenten zonder raadsverkiezingen op ruim (0,86 x 55 procent =) 47 procent moeten hebben gelegen. De opkomst in gemeenten zonder raadsverkiezingen lag echter beduidend lager: op ruim 30 procent.
- 8 Het (overigens zeer zwakke) verband tussen opvattingen over de Wiv en opkomst verdwijnt helemaal ls rekening wordt gehouden met institutioneel vertrouwen, een schaal gebaseerd op vragen over hoeveel vertrouwen men heft in onder meer regering en in het parlement.
- 9 Zie voor de vergelijking op dit punt met het referendum van 2016: Van der Kolk (2016) De Opkomst, in Het Oekraïne-referendum: Nationaal Referendum Onderzoek 2016, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, November 2016, pp. 26-39, meer specifiek p. 32.
- 10 Het verband tussen leeftijd en opkomst is niet eenduidig. Het contrast zit hem vooral in de groep 55plussers tegenover de rest. De overige leeftijdsgroepen verschillen wel, maar niet op een simpele manier. In 2016 was het verband eenduidiger en stemden ook de 55+-ers significant vaker.
- 11 P = 0,00
- 12 P = 0,00
- 13 P = 0,25 en daarbij dus beduidend hoger dan de drempelwaarde van 0,05
- 14 P = 0,31
- 15 P = 0,00
- 16 P = 0,00
- 17 P = 0,00
- 18 <https://decorrespondent.nl/8058/wat-je-stem-wel-en-niet-zegt-bij-het-referendum/1757416939476-205f9ad1>. Geraadpleegd op 14-11-2018.
- 19 <https://www.pvv.nl/visie.html>. Geraadpleegd op 14-11-2018.
- 20 <https://forumvoordemocratie.nl/standpunten>. Geraadpleegd op 14-11-2018.
- 21 <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/03/31/bedenkers-referendum-gaat-het-niet-om-oekraïne-1604197-a417464>. Geraadpleegd op 14-11-2018.
- 22 Ik heb gebruik gemaakt van een eerder door Akkerman et al. (2014) gevalideerde schaal van populisme-attitudes. Veel onderzoekers hebben deze schaal overgenomen (zie bijvoorbeeld Van Hauwaert en Van Kessel 2018). De schaal is gebaseerd op de volgende zes items: (1) "Politici in de Tweede Kamer moeten zich laten leiden

- door de mening van het volk"; (2) "De belangrijkste politieke beslissingen zouden gemaakt moeten worden door het volk en niet door politici"; (3) "Ik word liever vertegenwoordigd door een gewone burger dan door een beroepspoliticus"; (4) "De politieke tegenstellingen zijn groter tussen de elite en gewone burgers dan tussen burgers onderling"; (5) "Politici praten te veel en doen te weinig"; en (6) "In de politiek is het sluiten van compromissen vaak een ander woord voor het verraden van je principes". Respondenten konden antwoorden op een schaal van 1 (helemaal oneens) tot 5 (helemaal eens) (Cronbach's Alpha = 0.85).
- 23 Deelnemers konden antwoorden op een schaal van 0 (helemaal geen vertrouwen) tot 10 (volledig vertrouwen). Deze schaal heb ik omgedraaid zodat de wantrouwenvariabelen in dezelfde richting wijzen als de populisme-variabele.
  - 24 Dit is gemeten met behulp van de volgende vraag: "In hoeverre bent u het eens met de volgende stelling?
Over sommige beslissingen die voor ons land belangrijk zijn, moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum". Respondenten konden antwoorden op een schaal van 1 (helemaal oneens) tot 5 (helemaal eens).
  - 25 Of mensen gestemd hebben tijdens het referendum is gemeten aan de hand van de volgende vraag: "Hebt u op 21 maart gestemd bij het referendum over de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten uit 2017 ('Wiv')?" Mensen die niet mochten stemmen zijn uitgesloten van de analyse.
  - 26 Aan de mensen die gestemd hebben is ook de vraag voorgelegd of ze voor of tegen hebben gestemd (mensen die blanco hebben gestemd zijn in deze analyse buiten beschouwing gelaten).
  - 27 De correlatiecoëfficiënten tussen de volgende variabelen en de opvatting of referenda zijn als volgt: populisme ($r = 0.62$); wantrouwen in de regering ($r = 0.38$); wantrouwen in de Tweede Kamer ($r = 0.35$); wantrouwen in het rechtsstelsel ($r = 0.28$); wantrouwen in de burgemeester ($r = 0.22$); wantrouwen in de gemeenteraad ($r = 0.18$); wantrouwen in de media ($r = 0.06$); wantrouwen in de wetenschap ($r = 0.07$). Alle correlaties zijn statistisch significant.
  - 28 Ik heb logistische regressieanalyses uitgevoerd met als afhankelijke variabele gestemd versus niet gestemd, en telkens één van de populisme- of wantrouwenvariabelen als centrale onafhankelijke variabele (deze analyses zijn beschikbaar op aanvraag). Ik heb daarbij gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, inkomen, opleiding, mate van stedelijkheid van de woonplaats van de respondent, opvattingen met betrekking tot de WIV, en stemkeuze (als er op de dag dat het survey is afgenomen verkiezingen zouden zijn geweest).
  - 29 Hier moet wel bij worden aangetekend dat uit een extra analyse blijkt dat er geen samenhang is tussen de mate van populisme en het antwoord op de vraag of men ook was gaan stemmen bij het referendum als er geen gemeenteraadsverkiezingen waren geweest.
  - 30 Om dat te onderzoeken heb ik weer logistische regressieanalyses uitgevoerd. De afhankelijke variabele was deze keer of iemand voor of tegen het wetsvoorstel heeft gestemd.

- 31 Recente SCP-onderzoeken laten een vergelijkbare dalende trend zien (zie SCP, 2017).
- 32 Dat percentage is vergelijkbaar met het Lokaal Kiezersonderzoek 2016 waarin 51% van de respondenten aangaf voorstander te zijn van een referendum over belangrijke beslissingen voor de eigen gemeente (zie Van der Meer & Van der Kolk, 2016).
- 33 De mogelijkheid blanco te stemmen wordt hier buiten beschouwing gelaten omdat het geen inhoudelijke optie betreft.
- 34 Van het beschikbare subsidiebedrag van €2 miljoen voor het voeren van publiciteitscampagnes is uiteindelijk een bedrag van ca. € 1,5 miljoen versterkt door de onafhankelijke referendumcommissie.
- 35 $P < 0.001$
- 36 Sinds een dergelijk referendum niet langer wettelijk is toegestaan, uit de meningsvorming over nieuwe burgemeesters zich via andere kanalen. Zo konden Haarlemmers in 2016 hun wensen voor 'de nieuwe Bernt' kenbaar maken via de gelijknamige website en was er voor Amsterdammers eerder dit jaar een vergelijkbaar initiatief.